

Josep OLESTI i VILA.

LA INTERPRETACIO KANTIANA DE LEIBNIZ.

(vol. 1)

Tesi doctoral dirigida pel Dr. Jaume Casals i Pons.

A handwritten signature in black ink, which appears to read 'Jaume Casals i Pons'.

Departament de Filosofia.
Facultat de Lletres.
Universitat Autònoma de Barcelona.
Any 1991.

5.4. VALORACIÓ DEL QUE KANT DIU SOBRE LEIBNIZ.

Si les nostres anàlisis fins aquí han estat correctes, tenim el resultat següent: la distinció entre les dues concepcions d'espai E1 i E2, que és de gran importància en Leibniz¹, és també fonamental per entendre el que Kant diu de Leibniz, perquè permet explicar l'existència de dues interpretacions diferents del leibnizianisme en el *corpus* kantià sense haver d'atribuir a Kant un punt de maquiavelisme. Es perquè es pot distingir en Leibniz entre E1 i E2 que Kant pot fornir les dues interpretacions de Leibniz representades per *KrV-Fortschritte* i *MAN-UE* respectivament.

A l'hora de valorar la legitimitat històrica d'aquestes dues interpretacions, proposem també de prendre aquella distinció com a fil conductor: és el desconeixement del que són veritablement en Leibniz E1 (sobretot) i E2 allò que permet prendre consciència que Kant ha interpretat Leibniz sempre incorrectament; només des del desconeixement de la significació pregona d'E1 es pot fer la lectura que l'"Amfibòlia" fa de, per exemple, el principi dels indiscernibles (és a dir, només des d'atribuir a E1 propietats que corresponen de fet a E2); i, pel que fa a *MAN* i a *UE*, diguem que no contenen tant una exposició d'E2 com una correcció a E2. Resulta d'aquí que el sentit originari de l'espai

¹ Permet entendre en sentit fort el principi de la identitat dels indiscernibles; permet afirmar, alhora, la continuïtat de l'espai matemàtic i la discretesa de l'espai metafísic; etc.

en Leibniz, El, mai no ha estat criticat en les versions que Kant en dóna; i que, encara més, és en els seus termes que Kant tendeix a pensar l'àmbit de l'ensi (perquè sembla que la raó pràctica li ho exigeix). Amb això queda dibuixat l'esquema que seguirem a continuació, i amb què conclourem la nostra recerca.

5.4.1. El Leibniz de *Kritik der reinen Vernunft* i *Fortschritte*.

No és l'objecte d'aquest treball mirar de decidir si és Kant qui té raó contra Leibniz o bé si és possible prendre la defensa de Leibniz i refutar Kant; en parlar de valoració del que diu Kant sobre Leibniz, em refereixo a determinar fins a quin punt les doctrines que Kant atribueix a Leibniz són efectivament leibnizianes².

La primera de les doctrines que cal analitzar és la que Kant denuncia ja en l'"Estètica transcendental" (§ 8) i que en l'"Amfibòlia" posa com a fonament del

² Per interessant que pugui ser la tasca a què aquí renuncio, ha de pressuposar sempre aquesta anàlisi prèvia; és a manca d'un estudi d'aquesta mena que sovint les exposicions de l'"Amfibòlia" tenen tot l'aspecte de refutacions d'un fantasma, tan absurd i contradictori com es vulgui, però inexistent; vegeu per exemple les exposicions del principi dels indiscernibles de Herring ("*Leibniz' principium identitatis indiscernibilium* und die Leibniz-Kritik Kants", *Kantstudien*, 49, 1957) o de Paton ("Kant on the errors of Leibniz", en: Beck, ed., *Kant Studies Today*, La Salle, 1969), rigorosament i acriticament fidels al plantejament kantian; o la qualificació de la sensibilitat com a perjudicial per al coneixement, caricatura de Leibniz, en Jandl, *Leibniz und Kant. Ein Beitrag zu ihrer Erkenntnistheorie und Metaphysik*, Viena, 1943, pp. 21, 86-87.

leibnizianisme: la concepció de la sensibilitat com a coneixement intel·lectual confús, i no pas com una facultat específica³. I immediatament després haurem de considerar una altra tesi que Kant hi lliga indissolublement: la intel·lectualització dels fenòmens (a la confusió de sensibilitat i enteniment correspon segons Kant la confusió dels seus objectes: l'objecte de la sensibilitat -fenomen- i l'objecte de l'enteniment -cosa en si-).

La doctrina que redueix la sensibilitat a intel·lecció confusa, és leibniziana?

Cal reconèixer que Kant caricaturitza de vegades el pensament de Leibniz: per exemple, quan diu que els sentits juguen en el seu sistema el menyspreable paper de confondre l'enteniment⁴; és ben clar que en Leibniz els sentits no són un obstacle al coneixement, sinó que hi fan una aportació positiva, i, atesa la finitud de l'home, inevitable; així, per exemple, només mitjançant l'experiència sensible coneixem les veritats contingents o de fet⁵, i és per ella que podem

³ Ja hem tingut ocasió d'anar assenyalant les vacil·lacions kantianes a l'hora d'atribuir o no la doctrina a Leibniz: en la *Diss.* (II, § 7) l'atribueix explícitament només a Wolff; en la *KrV* i en els *Fortschritte*, a Leibniz i als wolffians. En la lletra a Herz del 26.V.1789 dubta de si s'ha d'atribuir realment a Leibniz, i també mostra una certa prevenció en el text contra Eberhard (W V, 333; Ak VIII, 218).

⁴ B 332/A 276. Que siguin intel·lecció confusa no vol dir necessàriament que confonguin la intel·lecció.

⁵ *NE* IV, viii, 4; *G* III, 259; *G* VII, 44.

argumentar també l'existència de Déu⁶; si bé és, per si sola, insuficient, és necessària per al coneixement humà⁷.

Però això no obstant, penso que aquella doctrina és leibniziana⁸; certament, la sensibilitat és necessària per al coneixement humà, perquè l'home és finit, i el seu enteniment és limitat; però això no diu res sobre la natura d'aquella facultat.

En favor del caràcter leibnizià de la doctrina es podrien citar una infinitat de textos⁹. Però sobretot i fonamentalment és la coherència general del sistema (en particular, el concepte mateix de mónada) el principal argument:

- La mónada no té finestres; tots els predicats que li arriben provenen del seu propi fons (*praedicatum inest subjecto*). Per tant, la *passivitat* que caracteritza les impressions sensibles ha de ser per força *passivitat aparent*: confusió, desconeixement de la raó que les produeix¹⁰.

⁶ G IV, 425.

⁷ NE, "Préface": G V, 43.

⁸ Amb, p. ex., Martin ("Kants Auseinandersetzung mit der Bestimmung der Phänomene durch Leibniz und Wolff als verworrene Vorstellungen", en: Kaulbach i Ritter, eds., *Kritik und Metaphysik Studien*, Berlin, 1966); malgrat els arguments en sentit contrari de McRae (*Leibniz: Perception, Apperception and Thought*, Toronto, 1976, pp. 126-145) o Parkinson ("Kant as critic of Leibniz. The amphiboly of concepts of reflection", *Rev. Int. Phil.*, 35, 1981, pp. 305-308).

⁹ Cf. p. ex.: G IV, 422-423; 563; 574-575; NE II, xxix, 13; IV, xvii, 13; etc.

¹⁰ Cf. A Clarke V, §§ 86-87.

- Les mònades són, totes, de natura espiritual, inextenses; per tant, desapareix la possibilitat d'introduir l'explicació tradicional de la sensibilitat, a la manera, per exemple, cartesiana: facultat de l'ànima de rebre les impressions sensibles provocades per la matèria (que prové de la unió de cos i ànima, característica de l'home)¹¹.

- Fins i tot es podria considerar una confirmació indirecta de l'estreta pertinença de la doctrina al leibnizianisme el fet que els wolffians, tot i readmetre un dualisme de tipus cartesià i poder permetre's el luxe d'abandonar una teoria leibniziana certament contrària al sentit comú (d'acord amb el que els és una tendència característica), es mantenen en això fidels a Leibniz, conservant-la en el seu sistema¹².

¿Comporta aquesta doctrina de la sensibilitat, leibniziana doncs, la confusió entre fenòmens i coses en si (objecte de la sensibilitat/objecte de l'enteniment), com Kant pretén? Dit d'una altra manera:

¹¹ Vegeu sobre la comparació de l'estatut del sensible en Descartes i en Leibniz: Belaval, *Leibniz critique de Descartes*, ed. cit., pp. 480ss; si el caràcter confús del sensible és per al primer signe d'un element material estrany al pensament (*Med. VI*), expressa per al segon el caràcter finit de la seva mateixa capacitat de percepció: la incapacitat de tenir una noció distinta de la infinitud del real.

¹² Cf. p. ex.: Wolff, "*Deut. Met.*", §§ 198ss; Eberhard, *Allgemeine Theorie des Denkens und Empfindens*, 1776; reed. Olms, Hildesheim, 1984, esp. pp. 17-30; Schwab, *Acht Briefe über einige Widersprüche und Inconsequenzen in Herrn Professor Kants neuesten Schriften*, 1799; reed. Gerstenberg, Hildesheim, 1981, 1a lletra, p. 3-4.

¿Es legítim dir que Leibniz intel·lectualitza els fenòmens?

Com ja havíem assenyalat en comentar la *KrV*, crec que, contra el que Kant sosté, la continuïtat de natura entre sensibilitat i enteniment no autoritza a negar en la filosofia leibniziana una certa discontinuïtat entre el fenomènic i el monàdic¹³.

De fet, hi ha en Kant una confusió de punts de vista:

Sensibilitat i enteniment són en Leibniz *-ordo essendi-* una única facultat, la *perceptio*, representació de la multiplicitat en la unitat¹⁴ (la natura representativa de la mónada fa que aquesta mateixa definició valgui també per a la substància mateixa, expressió de l'univers¹⁵); segons el grau de claredat i distinció en la representació d'aquesta multiplicitat, parlarem de representacions confuses (per exemple, les sensacions de color) o distintes (per exemple, el coneixement dels elements d'on el color resulta)¹⁶; les representacions que diem pertànyer a aquella facultat que anomenem sensibilitat, que semblen

¹³ Discontinuitat que Kant reconeixera en *MAN* i *UE*, i que el durà a afirmar la incoherència dins del sistema de la concepció de la sensibilitat com a confusió, que es veu forçat a rebutjar; això no li hauria calgut si, com sostinc, és possible mantenir alhora aquella doctrina de la sensibilitat i la distinció entre fenomènic i monàdic.

¹⁴ Cf. p. ex. *Monad.* § 14.

¹⁵ Cf. p. ex. *DM* § 9.

¹⁶ G IV, 422ss.

provenir d'una acció exterior, són sempre confuses; en canvi, les que diem pertànyer a aquella que anomenem enteniment, permeten cert grau de distinció; això autoritza -*ordo cognoscendi*- a parlar de dues facultats.

Semblantment, en l'ordre de l'ésser, la realitat, segons Leibniz, consisteix únicament en mònades, però en l'ordre del coneixement cal distingir entre el que l'enteniment ens permet descobrir (aquella estructura ontològica) i el que empíricament percebem (cossos): *in ordine cognoscendi*, cal parlar de dos nivells, fenomènic i intel·ligible, bé que *in ordine essendi* la realitat sigui homogènia (a diferència dels dualismes cartesiana o wolffià).

La doctrina que redueix la sensibilitat a coneixement intel·lectual confús és una doctrina que descriu la *natura* del coneixement sensible, i que enuncia que no és en essència diferent del coneixement intel·lectual; mentre que la tesi que afirma que la matèria no és composta de mònades, sinó que en resulta¹⁷, està descrivint una diferència *gnoseològica* o "relativa a la nostra percepció".

Hi ha en Leibniz, ben segur, una insuficiència objectiva a l'hora d'explicar la gènesi del fenomènic: la definició de l'extensió, per exemple, reduïda a les notes de "pluralitat", "coexistència", i

¹⁷ Cf. p. ex. G II, 268.

"continuitat"¹⁸ remet la dificultat a la noció de continuitat, que pròpiament és la que engendra el fenomen; i l'explicació de la continuitat en termes de difusió, "com la blancor en la llet"¹⁹, és poc més que una metàfora. Però aquestes dificultats en l'explicació de la tesi no ens autoritzen a negar l'existència de la tesi mateixa.

Si això és així, es pot dir que Leibniz intel.lectualitza els fenòmens si parlem de l'ordre de l'ésser: el que hi ha són mònades. Però no pas si ens situem en l'ordre del coneixement: mai en la divisió del fenomen no arribarem a la mònada²⁰. Que la raó ens permeti descobrir que la realitat consta de mònades no elimina el fet que, finits com som, la nostra percepció comporti sempre confusió, eliminació de les diferències, engendrament de continuitat on hi ha discretesa, i que, doncs, experimentem cossos. Únicament de Déu es pot dir que percep mònades, perquè només un enteniment infinit pot tenir coneixement distint de la infinitud discreta de mònades que són el real; tota criatura percebrà cossos, perquè la finitud de la seva capacitat de representació comportarà sempre la confusió (continuitat) que els engendra (la matèria primera -potència passiva primitiva: finitud monàdica-

¹⁸ G II, 169-170.

¹⁹ G VI, 584.

²⁰ Cf. *NE* II, xxiii, 12; G II, 435-436, 517. Vegeu, p. ex., l'explícit passatge de G II, 268, que citem més avall.

és exigència d'extensió -matèria segona-²¹). Per la mateixa raó, *de facto* la sensació serà sempre irreductible per a tota criatura, si bé, *de iure*, sigui reductible; fins i tot quan és possible obtenir un coneixement distint d'una sensació confusa -per exemple, el que el químic obté de l'or-, aquell no elimina aquesta: la noció distinta del color groc no suprimeix que sigui sentit com un "no sé què"²². La identitat ontològica de la cosa no elimina la dualitat gnoseològica amb què ha d'aparèixer a tota criatura finita.

Es per això que la identitat de sensibilitat i enteniment, que s'estableix en el leibnizianisme *des d'una perspectiva ontològica* (són una mateixa facultat: *perceptio*), no autoritza a negar la diferència entre objecte de la sensibilitat, fenomen, i objecte de l'enteniment, mónada, perquè és una diferència que s'estableix *des d'una perspectiva gnoseològica*²³.

Es aquesta mateixa identificació entre objectes de la sensibilitat i objectes de l'enteniment el que explica que Kant parli indiferentment en la *KrV* de l'espai leibnizià tant com d'un ordre entre substàncies

²¹ G II, 306, 435.

²² G IV, 423. Cf. *NE* IV, vi, 7: la natura de la percepció sensible és *ser i restar* confusa.

²³ De la mateixa manera: la identitat ontològica del fenomen i la mónada (en oposició als dualismes) no autoritza a negar la diferència gnoseològica -en l'home, finit- entre sentir i entendre.

(mònades) com d'un ordre entre fenòmens (cossos); el caràcter il·legítim d'aquella identificació fa també il·legítima aquesta indiferenciació, que comporta ignorar que, en la concepció del Leibniz històric, E1 i E2 tenen propietats diferents. I mentre en Leibniz és E2 que ha de ser explicat en termes d'E1 (com el derivat a partir de l'originari), la noció d'espai que Kant atribueix a Leibniz en *KrV-Fortschritte*, si bé definida en termes d'E1 (ordre entre substàncies), té les propietats que en rigor corresponen a E2²⁴. L'anàlisi d'aquestes confusions ens permetrà de prendre consciència de la distància que hi ha entre la interpretació kantiana d'E1 i el veritable concepte leibnizià E1 d'espai; en seran conseqüències les lectures, igualment allunyades de la concepció originària de Leibniz, de la resta de doctrines exposades per Kant²⁵.

Què és el que diu l'"Amfibòlia" de l'espai (i del temps) leibnizià?

1. Que en ser concebut com la relació entre les mónades (les coses en elles mateixes) els és lògicament

²⁴ Malgrat que, com hem assenyalat en començar l'apartat 5.3.4, la reducció leibniziana de sensibilitat a intel·lecció fa que Kant se senti obligat a explicar el fenomenic en termes del noùmènic -amfibòlia-.

²⁵ Llevat de la qüestió de l'oposició lògica/real, en què la lectura de Kant em sembla correcta (en contra, bé que sense gaire convicció, vegeu Parkinson, "Kant as critic of Leibniz", *loc. cit.*, p. 311): és una doctrina del tot conseqüent amb la negació de qualsevol especificitat de la intuïció sensible.

posterior²⁶.

2. Que és l'ordre en la comunitat de les substàncies (temps: sèrie dinàmica dels seus estats); el que tenen de particular i d'independent respecte a les coses resulta de la seva confusió²⁷.

Què afegeix l'"Antinòmia" a aquestes característiques?

3. Que és homogeni²⁸.

Es fàcil de veure que aquestes característiques s'adiuen a la noció leibniziana d'espai E2 i no pas a E1.

No es pot dir d'E1 que sigui la relació entre les mònades confusament percebuda; E1 és una noció distinta, una veritat eterna, pensada també per Déu²⁹; això sol mostra ja que és irreductible via distinció/confusió; el que ha de ser qualificat com a percepció confusa -i, doncs, com a lògicament reductible- és l'extensió, però no pas l'espai E1; aquell element de confusió s'ha de fer en tot cas extensible a l'espai E2, que té l'extensió com a base: els seus constituents neixen d'una imperfecció cognoscitiva; des del punt de vista d'una *perceptio*

²⁶ B 323-324/A 267-268.

²⁷ B 331-332/A 275-276.

²⁸ Això és el que sosté l'argumentació de l'antítesi de la 1ª antinòmia (quant al temps): perquè no hi hauria diferència entre dos instants d'un temps buit, no pot pensar-se un començament del món (B 455/A 427.) Quant a l'espai, vegeu B 459/A 431, on s'explicita la relació amb Leibniz.

²⁹ G II, 438; NE II, v; II, xiv, 26

infinita, els cossos extensos es resolen en elements inextensos, i s'esvaeix per tant el mateix concepte E2 d'ordre entre els cossos; però resta dempeus la noció d'ordre entre mònades coexistents (E1).

Semblantment passa amb la noció d'homogeneïtat: l'homogeneïtat dels punts (i dels instants) és característica d'un punt de vista abstracte sobre les coses (és a dir, imperfecte, limitat, incapaç de percebre la riquesa infinita del concret); és el que correspon a la noció E2 d'espai, tal i com se n'exposa la gènesi en la correspondència amb Clarke³⁰: a partir de l'observació de les relacions que mantenen els cossos (entitats abstractes) entre si, es fa abstracció dels cossos concrets i es considera la situació que ocupen com igualment ocupable per altres. Però, en rigor metafísic, com no hi ha dues substàncies idèntiques (indiscernibles) no hi ha tampoc dues situacions idèntiques: des del punt de vista d'E1, la relació d'una substància amb les altres no li és accidental, sinó essencial; pertany a la seva noció completa; no és una denominació purament extrínseca. Els punts matemàtics són homogenis, però els punts metafísics (mònades; els elements que constitueixen E1) són heterogenis, perquè la relació de cadascun amb tots els altres, única, és definitòria del seu mateix concepte, i no se'n pot fer abstracció³¹.

³⁰ A Clarke V, 47.

³¹ (Desenvoluparem amb més detall aquestes idees en comentar la lectura kantiana del principi dels

Què hem de dir, finalment, de la posterioritat lògica de l'espai envers els elements l'ordre entre els quals el constitueix? En conseqüència amb les observacions precedents, cal assenyalar que aquesta posterioritat ha de ser efectivament afirmada quan es pensa en elements que són cossos (quan som, doncs, a nivell d'E2), però no pas quan es tracta de mònades (E1): perquè la posterioritat lògica de l'element envers la relació pressuposa que l'element és lògicament possible sense aquella relació, la qual cosa es pot dir del cos (el concepte del qual no inclou la seva relació de coexistència amb els altres cossos), però no pas de la mònada (el concepte de la qual inclou també la seva relació de coexistència); la relació és accidental al concepte de cos (li és una denominació purament extrínseca, la qual cosa mostra ja que ens trobem davant d'una abstracció i no pas amb una realitat concreta³²), però no pas al concepte de mònada; al contrari, la constitueix (punt de vista de l'univers)³³.

indiscernibles). Parlem de punts matemàtics i de punts metafísics perquè són les nocions extremes; quant als punts físics, cal dir-ne el que en l'apartat 3.2 hem dit dels cossos i la determinació espacio-temporal: podrien ser pensats com a heterogenis, però res no hi ha en la noció abstracta de cos que ens obligui a fer-ho (a diferència del que passa amb la noció concreta de mònada).

³² C 520.

³³ Que la relació no sigui lògicament posterior a la mònada no implica, però, que sigui anterior: no es pot parlar d'anterioritat ni posterioritat lògiques entre determinacions essencials d'un concepte. Mònada i monadologia són indestriables (cf. l'obra de Serres).

Tenim, doncs, que l'espai leibnizià, si bé és definit en termes d'E1 (ordre entre les substàncies), és caracteritzat amb propietats que únicament corresponen al que en el veritable pensament de Leibniz era E2.

I això és així perquè, de fet, la monadologia mateixa tendeix a ser interpretada en termes que s'allunyen de l'origen leibnizià i s'atansen més a la posició wolffiana: ho mostra el plantejament de les mònades com a parts dels cossos i sense relacions externes (d'on l'harmonia preestablerta). Malgrat la remarca que tanca l'"Observació" a la "Tesi" de la "2ª antinòmia"³⁴, que -com ja hem assenyalat- té només per objecte indicar que la riquesa del terme leibnizià de mònada impedeix reduir-lo al de simple part de la matèria, és un fet que la mònada leibniziana és interpretada per Kant en la *KrV* com, també, part de la matèria³⁵; els absurds que això comporta, denunciats per Euler contra els wolffians, són represos per Kant en l'"Antitesi". Però és clar que no és aquesta la concepció originària de Leibniz³⁶, que no entén les mònades com a parts dels cossos, sinó com els seus

³⁴ B 469/A 441.

³⁵ Tot i que el referent principal de la "Tesi" de la "2ª antinòmia" siguin les monadologies físiques wolffianes (i la *MPh*), hi cap també el Leibniz de la *Monad.*; que Kant efectivament li compta, ho demostra B 321-322/A 266 ("*Leibniz machte aus allen Substanzen (...), selbst aus den Bestandteilen der Materie, (...) Monaden*").

³⁶ Cf. *supra* el capítol sobre Leibniz.

fonaments, i, doncs, a un altre nivell gnoseològic (és aquesta distinció de nivells el que Kant creu no poder acceptar en Leibniz, en considerar-la incompatible amb la doctrina que redueix la sensibilitat a intel·lecció confusa). Un text prou explícit de Leibniz serà suficient per rebutjar la interpretació i crítiques kantianes:

"Accurate autem loquendo materia non componitur ex unitatibus constitutivis, sed ex iis resultat, cum materia seu massa extensa non sit nisi phaenomenon fundatum in rebus, ut iris aut parhelion, realitasque omnis non sit nisi unitatum. Phaenomena igitur semper dividi possunt in phaenomena minora quae aliis subtilioribus animalibus apparere possunt, nec nunquam pervenietur ad minima phaenomena. Unitates vero substantiales non sunt partes, sed fundamenta phaenomenorum." ³⁷

Sense aquesta distinció de nivells fenomènic/monàdic, la concepció de les mònades com a elements simples amb capacitat de representació, que com a parts formen la matèria per mera agregació, havia d'aparèixer com a necessàriament absurda.

Però és que ja l'origen mateix del concepte de mònada tal i com és descrit a l'"Amfibòlia"³⁸ en mostra el desconeixement d'aquell aspecte fonamental que, en ser ignorat, duia Kant a interpretar erròniament l'espai monadològic. La gènesi de la noció de mònada hi és descrita com a resultat de pensar la diferència dels conceptes "extern" i "intern" en termes del simple enteniment: la substància ha de tenir quelcom intern,

³⁷ G II, 268.

³⁸ B 330/A 274.

mancat de tota relació externa³⁹; això mancat de relacions externes no pot ser, llavors, compost, sinó simple. S'arriba així al concepte de mónada com a ésser simple, sense relacions externes. Atès que tota relació externa, com tota composició, només és possible en l'espai⁴⁰, la mónada -simple- només pot ser pensada en termes del que no és espacial: capacitat de representació.

Hom observarà fàcilment, però, que, en realitat, la mónada leibniziana (punt de vista, expressió de l'univers) només és sense relacions externes si aquestes són enteses com a relacions espacials *en sentit E2 d'espai*, és a dir, al capdavant, com a relacions extenses (*partes extra partes*); però és que (i aquí cal recordar el desconeixement kantianèsmentat d'E1) el *partes extra partes* només caracteritza l'extensió (i, a tot estirar, E2, en virtut de l'homogeneïtat que el caracteritza)⁴¹; i Kant, en canvi, identifica, tot simplement, *partes extra partes* i espai⁴².

Tota relació extensa només és possible en l'espai,

³⁹ Des de la *MPh*, l'argumentació és sostinguda per les equivalències: intern-intrínsec-essencial, i extern-extrínsec-accidental. Cf. *supra*.

⁴⁰ B 463/A 435.

⁴¹ G II, 435: "*Extensio corporis nihil aliud esse videtur quam materiae continuatio per partes extra partes, seu diffusio*".

⁴² B 463/A 435: "Tot el real que ocupa un espai comprèn en si múltiples coses que es troben les unes fora de les altres *<ein ausserhalb einander befindliches Mannigfaltiges>*".

deia Kant⁴³; això podria, ben segur, ser subscript per Leibniz: efectivament, tota relació externa pressuposa elements exteriors els uns als altres, diferents, *relata*; per això Leibniz defineix l'espai com l'ordre dels coexistents, que és una noció que implica dos elements: pluralitat i existència simultània (compossibilitat).

Però això, que satisfà ja el concepte d'espai com a relació externa -i per tant el requisit justament assenyalat per Kant-, és en el leibnizianisme compatible encara amb les dues nocions E1 i E2: els elements diferents que coexisteixen poden ser mònades, radicalment heterogènies, o poden ser cossos, heterogenis de fet però homogenis de dret⁴⁴. Kant, però, identificant en el fons espai amb E2, contempla només aquesta segona possibilitat, i allò que té present és el que en termes leibnizians correspon pròpiament a l'extensió (coexistència, pluralitat, i continuïtat⁴⁵), i per ella a E2. Kant desconeix que el concepte leibnizià originari d'espai designa la relació

⁴³ *Ibid.*

⁴⁴ No hi ha de fet dos cossos idèntics (A Clarke V, 25), perquè mancaria una raó suficient per a una tal repetició, podent-hi haver varietat; però són, de dret, possibles, perquè el concepte de cos -a diferència del de mònada- no inclou com a element essencial integrant la determinació de lloc (la relació de coexistència), que és el que fa veritablement impossible de dret (conceptualment) i no només de fet (empíricament) que hi hagi dues mònades idèntiques. Cf. *supra* l'apartat 3.2.

⁴⁵ G II, 169, 183, 227, 234, 269, 339; G IV, 364, 394, 467; C 361, 408; etc.

de coexistència entre éssers *inextensos*.

I precisament per això interpreta la doctrina de l'harmonia preestablerta com a resultat⁴⁶ de la manca de relacions externes de les mònades: únicament poden estar en relació recíproca en virtut d'una causa exterior a elles que hagi fet correspondre els seus estats. En rigor leibnizià, però, que els predicats d'una substància s'expliquin des d'ella mateixa (noció completa de substància, *praedicatum inest subjecto*) no implica que entre aquests no n'hi hagi de relacionals⁴⁷; simplement, l'harmonia preestablerta garanteix l'acord dels predicats relacionals d'una mònada amb els predicats relacionals de les altres.

Ens resta ara analitzar únicament la interpretació kantiana del principi de la identitat dels indiscernibles; l'hem deixat per al final perquè és segurament on es mostra de la manera més clara el desconeixement per part de Kant de la concepció leibniziana El d'espai⁴⁸; és en el context de la seva discussió que troben ple sentit bona part de les observacions que hem anat insinuant fins ara (irreductibilitat dels predicats relacionals, etc).

Ja la pre-crítica *Nova Dilucidatio* s'oposava al principi de la identitat dels indiscernibles; però serà

⁴⁶ B 330-331/A 274-275: "*Eben darum...*".

⁴⁷ Cf. altra vegada el capítol sobre Leibniz.

⁴⁸ Especialment en la seva reducció a una modificació del principi *dictum de omni et nullo*.

sobretot amb el descobriment l'any 1768 del caràcter irreductiblement intuïtiu de l'espai que Kant guanya el punt de vista que tota l'època crítica mantindrà contra aquella doctrina leibniziana: l'argument de les figures simètriques incongruents (que es formula per primera vegada en l'opuscle de 1768, però que reapareix en la *Diss.*, els *Proleg.* i els *MAN*) mostra l'existència d'un fenomen espacial (les diferències de regió: dreta/esquerra, etc) irreductible a concepte.

Ja Kuno Fischer⁴⁹ assenyala que aquell argument s'oposa al principi de la identitat dels indiscernibles⁵⁰. Vaihinger⁵¹ se'n fa ressò, tot i matisar-ne la relació: el principi de Leibniz exclou la pluralitat d'indiscernibles (*el que és conceptualment idèntic ha de ser numèricament u*); el principi que l'argument kantià pressuposa la permet, però n'exigeix la congruència (*el que és conceptualment idèntic ha de ser geomètricament congruent*).

Kant afirma⁵² que el principi de la identitat dels indiscernibles seria vàlid de les coses com a objectes de l'enteniment pur; la reformulació pressuposada en l'argument sembla ser l'adaptació d'aquest principi a la intuïció. I hom diria que la reformulació no és finalment més que una aigualiment de la tesi

⁴⁹ *Op. cit.*, pp. 395-396.

⁵⁰ Encara recentment, Allison (*loc. cit.*, p. 171) en parlarà com d'un contraexemple al principi leibnizià.

⁵¹ *Com.* II, 529.

⁵² B 320/A 264; B 328/A 272.

leibniziana: el que és conceptualment idèntic potser ha de ser numèricament u, i per tant potser no hi pot haver dues coses iguals; però el que és segur és, almenys, que si són conceptualment idèntics han de ser geomètricament congruents; i si demostrem que l'experiència refuta aquesta versió feble del principi (com Kant pensa que fa l'exemple de les contraparts incongruents), amb més raó quedarà refutada també la versió forta, que la inclou.

Però en realitat la reformulació kantiana és més que no pas un simple aigualiment del principi, acceptant-ne allò que és aparentment més plausible; n'altera radicalment el contingut, perquè admet la possibilitat d'idèntics (amb què introdueix el cavall a Troia). En efecte, tota l'argumentació kantiana pivota al voltant del supòsit que hi pot haver dos objectes completament iguals, excepte en la seva situació espacial. Però Leibniz en té prou de dir: no hi ha dos objectes iguals perquè la determinació espacial és inclosa en el concepte del subjecte; Déu no crea un Adam vague⁵³.

Això ens posa davant d'un problema d'interpretació que ja hem analitzat en estudiar la significació que té en Leibniz realment el principi de la identitat dels indiscernibles, i el paper que hi juga la determinació espacial. Recordem aquí només que havíem indicat la possibilitat de fer-ne una doble lectura, la primera,

⁵³ Cf. *DM*, § 8, i la correspondència amb Arnauld en general (p. ex., G II, 42).

(A), que considera la situació espacial reductible de dret a predicats no relacionals, i la segona, (B), que entén l'espacialitat com un predicat ja irreductible⁵⁴.

Des de la concepció E2 d'espai en Leibniz (marc abstracte), l'homogeneïtat dels punts no permet distingir dues coses per la seva situació espacial. Des del punt de vista E1 de l'espai, en canvi, la determinació de lloc d'una substància pertany a la seva noció completa, i li és tan essencial com qualsevol altre predicat; la primera perspectiva fa de l'espacialitat una denominació merament extrínseca; la segona, la reconeix com a intrínseca; aquella ha de ser pensada finalment com a reductible (perquè no hi ha denominacions purament extrínseques), i s'ha d'explicar en termes de confusió; aquesta, és irreductible (hi ha encara relacions espacials -E1- per a l'enteniment diví, que ho veu tot distintament).

En analitzar el pensament de Leibniz, hem cregut haver de reconèixer la concepció E1 de l'espai com a originària, i, en conseqüència, la interpretació (B) del principi dels indiscernibles com el sentit profund de la tesi leibniziana.

Quant a Kant, sembla que, en atribuir a l'espai leibnizià les propietats que corresponen a E2, ha hagut d'interpretar sempre el principi dels indiscernibles d'acord amb la interpretació (A). Vegem-ho a partir

⁵⁴ Es aquí en joc tota una concepció de la teoria leibniziana de la relació en general i de l'espai (i del temps) en particular. Cf. el que n'hem dit a l'apartat 3.2.

dels passatges on explícitament s'hi refereix:

* *Nova dilucidatio* ⁵⁵:

El text se situa, recordem-ho, en el context del leibniziano-wolffisme, on cal emmarcar, en gros, el Kant d'aquells anys.

El primer retret que Kant adreça a algunes demostracions "massa ràpides" del principi dels indiscernibles mostra ja que fa referència a una versió de tipus (A) i no pas de tipus (B) (on la diferència entre les substàncies pot establir-se ja per la sola determinació espacial):

"Per a la perfecta identitat de dues coses cal que hi hagi identitat de totes les seves notes o determinacions, tant internes com externes. Es farà excepció en aquesta determinació completa de la de lloc?" ⁵⁸

⁵⁵ ND, II, prop. xi (W I, 482-486; Ak I, 409-410). Analitzem aquí el passatge que en estudiar l'etapa pre-crítica vam ometre, anunciant-ne l'estudi per a més endavant; aquest em sembla el lloc adient. Això ens permet establir que, des de 1755 fins als *Fortschritte* (és a dir, sempre), el sentit originari El d'espai ha estat desconegut per Kant, malgrat el major coneixement que del leibnizianisme li suposa l'edició Dutens.

⁵⁸ W I, 484; Ak I, 409. Encara l'any 1763 (*Beweisgrund*; W II, 630-631; 635-636; Ak II, 72; 76-77), i per a mostrar que l'existència no és un predicat més de la cosa o la seva determinació completa (que inclouria temps i espai), sinó la seva posició, Kant assenyalarà que el concepte d'una cosa possible (p. ex., Juli Cèsar) inclou totes els seus predicats o determinacions (inclosos espai i temps -*irgendwo* i *irgendwenn*-, seguint Crusius). Cal fer sobre això dues observacions: (1) pensar l'espai i el temps com a determinacions conceptuals de la cosa és (encara que Kant no en sigui conscient), precisament, rigorosament leibnizià, com hem mirat de mostrar, i en oposició als wolffians; (2) en Leibniz, la determinació completa de la cosa tampoc no és suficient per a fer-la existir, llevat que hom compti entre els predicats de la cosa el fet de ser objecte de la tria de la voluntat divina regida pel principi del millor -la compossibilitat amb el món que, tot comptat i debatut, serà trobat millor i per tant

Hom pot pensar, de totes maneres, que aquestes demostracions apressades no al·ludeixen a Leibniz, que no és esmentat; però, en canvi, sí que se li fa referència explícita més avall. Després d'haver provat la possibilitat que Déu hagi pogut crear substàncies idèntiques en llocs diferents (amb què Kant reflecteix que és E2 la concepció de l'espai que atribueix a Leibniz; segons E1, dues substàncies que intercanvien les seves posicions són diferents: l'ordre de successió de les seves posicions és diferent; la llei d'ordre que en constitueix la substancialitat⁵⁷ no és la mateixa), Kant afirma que l'experiència, quan és prou precisa, confirma l'existència d'objectes realment iguals (p. ex., cristalls), "i no està bé sospitar que hi ha alguna diversitat recòndita que escapa als sentits (...); això seria buscar dificultats on no n'hi ha *<nodos in scirpo quaerere>*." ⁵⁸

Es obvi que la interpretació subjacent a la crítica és (A): es pressuposa l'existència d'una determinació interna que faria la diferència d'allò que ens apareix igual, però numèricament divers⁵⁹.

* *Kritik der reinen Vernunft*:

escollit per Déu-. Kant està pensant, novament, en els wolffians (supremacia del principi de contradicció).

⁵⁷ Cf. p. ex. *Théod.*, § 291; G III, 58; IV, 522; C 15-16 (*fons variationum*); etc.

⁵⁸ W I, 486; Ak I, 409-410 (Tradueixo l'adagi llatí segons fa Leibniz -que el cita sovint: G II, 384, 400, etc- a: *NE* IV, vi, 7).

⁵⁹ De fet, era ja la interpretació que feia Wolff del principi dels indiscernibles; cf. "*Deut. Met.*", §§ 586ss.

Els passatges de la *KrV* on Kant tracta dels indiscernibles es troben en l'"Amfibòlia"⁸⁰. Però abans de considerar-los cal fer esment d'un passatge de l'"Estètica" que ja hem hagut d'analitzar: B 60-61/A 43-44. Una de les coses que més sobta a l'hora d'estudiar l'argument kantià de les contraparts incongruents (en parlàvem com d'un contraexemple dels indiscernibles) és el fet que no aparegui en la *KrV*, atès que reapareix en obres posteriors (*Proleg.*, *MAN*), i per tant s'esvaeix la possibilitat de pensar que Kant li hagi perdut la confiança. Vaihinger⁸¹ ho explica dient que l'argument suposa un ús pre-crític de la noció de cosa en si, que els *Prolegomena* reprendrien. Buroker⁸² assaja dues explicacions, a tall d'hipòtesi (potser Kant pensava que les conclusions de l'"Estètica" es justificaven ja per l'anàlisi de les representacions i la doctrina del coneixement sintètic *a priori*; potser per no trencar el paral·lelisme de l'espai i el temps⁸³), i assenyala que en tot cas les

⁸⁰ B 319-320/A 263-264; B 327-328/A 271-272; B 336-338/A 280-282.

⁸¹ *Com.* II, 522n i 528.

⁸² *Op. cit.*, pp. 85-86.

⁸³ Tot i que el paral·lelisme el trencà ja en la *Diss.* (no hi ha un argument equivalent per al temps). I no sembla convincent que Kant hagi renunciat a un argument vàlid pel fet que no sigui imprescindible (també les antinòmies són presentades com a prova indirecta de la doctrina de l'*ET*, segons Kant ja demostrada per ella mateixa). Resta el fet, finalment, de la reaparició en els *Prolegomena*.

conclusions sí que hi són repeses, en l'"Amfibòlia"⁸⁴.

A mi no se m'acut cap altra hipòtesi que pugui pretendre major versemblança⁸⁵. Però sí que em sorprèn que no s'esmenti en aquest context el passatge citat de l'"Estètica", perquè si en algun lloc de la *KrV* havia d'aparèixer l'argument era aquí, en paral·lelisme amb la *Dissertatio* (§ 15, C).

En tot cas, aquest passatge recull els resultats de les argumentacions de 1768-1770 i, alhora, s'oposa a una possible refutació que vindria d'una interpretació (A) del principi dels indiscernibles: en efecte, sembla que sempre es podria respondre a l'argument kantià dient que el fet de no ser capaç d'indicar la diferència conceptual entre la dreta i l'esquerra no significa que aquesta diferència no existeixi; i això, si bé poc satisfactori intel·lectualment, no és refutable, perquè cal passar de confusió a claredat, i la nostra finitud ens en pot dispensar⁸⁶. Per això Kant

⁸⁴ B 339-340/A 283-284.

⁸⁵ Si se'm demanés d'assajar-ne una (que no suposés un cert desacreditament dels *Proleg.* i dels *MAN-Vaihinger*), diria el següent: entre les quatre versions de l'argument hi ha, ben segur, continuïtat; però hi ha una diferència entre els dos primers i els dos darrers: mentre que en el primer moment (1768-1770) vol provar només la natura intuïtiva i no conceptual de l'espai, en el segon (1783-1786) hi afegeix la idealitat transcendental. Sembla que els anys intermedis (anys de redacció de la *KrV*) hagin estat també anys de repensament de l'argument.

⁸⁶ Amb què es redueix el kantià a un simple argument *ad ignorantiam*. Si dos objectes idèntics m'apareixen dos, és que no són realment idèntics; hi ha d'haver alguna diferència en ells que faci que apareguin diferents (dret/esquerre); el meu enteniment, finit, no és potser capaç de descobrir la diferència; però és prou poderós

pren el camí oposat: de claredat a confusió; com un concepte com el de dret esdevindrà sensible per via de confusió?

Sembla, doncs, que Kant hagi inclòs en la *KrV* no l'argument de les contraparts incongruents sinó la refutació d'una objecció possible a aquest argument, emmarcada en el context més ampli del rebuig de la doctrina que redueix la sensibilitat a coneixement intel·lectual confús.

Es clar que Kant llegeix aquí el principi dels indiscernibles segons la versió (A); des de (B), l'objecció mateixa no té sentit: si la determinació espacial no és reductible a una diferència conceptual interna, sinó que forma ja part del concepte de la substància, no es fa necessari parlar de relació clar/confús. I no hi ha major dificultat a explicar la determinació de lloc que qualsevol altre predicat de la substància: es tracta d'una noció simple, irreductible i indefinible per mitjà d'altres⁸⁷.

El mateix punt de vista és el de l'"Amfibòlia": l'error del principi leibnizià hauria estat oblidar que el particular conté més que el general o conceptual (a saber, la determinació espacio-temporal); el principi dels indiscernibles neix d'una "precipitació"⁸⁸ que elimina com a inexistent allò de què s'ha fet

per a establir que la diferència hi és.

⁸⁷ Cf. Grua II, 542 (*Termini simpliciores*): "*positionem habens*", "*situs*".

⁸⁸ B 337/A 281.

abstracció (les condicions de la intuïció sensible).

Naturalment que Kant ataca aquí el principi leibnizià entès des de (A); segons (B), no es pot parlar d'oblit ni de precipitació: no és veritat que el particular contingui més que el concepte, si aquest és complet; la determinació espacio-temporal pertany a la noció completa de substància; pertany a la noció de Juli Cèsar estar en un moment donat i no en un altre a la vora del Rubicó i no en un altre lloc; en un altre lloc, hauria estat un altre individu; seria un altre món (potser possible; però, segur, pitjor). Déu no crea un Adam vague. Hi ha, subjacent a la interpretació kantiana, un desconeixement de la concepció leibniziana de l'espai; altrament, Kant no se sentiria autoritzat a dir que en l'espai "els llocs físics són completament indiferents en relació a les determinacions internes de les coses." ⁶⁸

* *Fortschritte*.

Els textos d'aquests manuscrits no aporten cap posició nova en relació amb la *KrV*. Esmentem només un passatge especialment clar pel que fa a la qüestió que ens ocupa:

"Que puguem distingir-les <dues coses amb les mateixes determinacions internes> mitjançant els llocs en l'espai (...) no ho podia concedir <Leibniz>, perquè només admetia una distinció per mitjà de conceptes." ⁷⁰

Es la mateixa tesi de l'"Amfibòlia": la

⁶⁸ B 328/A 272.

⁷⁰ W VI, 616; Ak XX, 282.

determinació espacial no pertany al concepte, que en fa abstracció; per això, no permet de distingir el conceptualment idèntic. Es torna a arrengrerar rera la interpretació (A).

Resulta de tota aquesta anàlisi, doncs, el que anunciàvem en començar aquest apartat: tot i que Kant llegeix en la *KrV* i en els *Fortschritte* l'espai de Leibniz com a ordre de coexistència entre les substàncies -mònades-, les característiques i propietats amb què l'interpreta pertanyen en rigor al que en Leibniz és E2 i no pas E1; ha estat en bona mesura això el que ens ha permès de prendre consciència del caràcter històricament inexacte de l'exposició kantiana de les principals doctrines leibnizianes en aquestes obres.

Ens cal ara veure fins a quin punt la versió del leibnizianisme que forneixen *MAN* i *UE* és o no és més exacta.

5.4.2. El Leibniz de *Metaphysische Anfangsgründe der Naturwissenschaft i Uber eine Entdeckung*.

Fins a quin punt el sistema leibnizià tal i com és exposat a *UE* (i en el fragment dels *MAN*) expressa realment el del Leibniz històric?

Crec que hi ha un element important que Kant ha reconegut, que és la distinció entre el nivell fenomènic i el nivell monàdic; i en aquest sentit, la lectura kantiana de Leibniz és molt més lúcida que la de la majoria dels seus contemporanis, que, per exemple, s'impossibiliten de resoldre el problema del continu. Però Kant ha comès l'error¹ d'explicar aquella distinció de la mateixa manera que en el criticisme s'explica la distinció fenomen/en si, a saber, a partir del reconeixement de l'espai i el temps com a formes de la sensibilitat, formes dels fenòmens, probablement enganyat per algunes afirmacions de Leibniz que semblen poder ser llegides en aquest sentit sense forçar-les gaire (definició E2 d'espai, caràcter fenomènic de l'extensió, idealitat de l'espai). Això l'ha dut a estirar les semblances amb el sistema leibnizià més enllà del que l'obra de Leibniz permet, esperonat a més per l'avantatge psicològic que això podia suposar en la seva polèmica amb els wolffians.

Aquest estirar les semblances més del que

¹ A causa de la confusió de nivells ontològic/gnoseològic amunt denunciada: la identitat de natura entre sensibilitat i enteniment no comporta en Leibniz reduir la diferència gnoseològica entre fenòmens i noumens.

objectivament és permès, es veu de forma especialment clara en la interpretació del principi de raó suficient i de la doctrina de l'harmonia preestablerta:

* El principi de raó suficient.

Kant pot amb tota legitimitat històrica assenyalar la irreductibilitat de les veritats de fet al principi de contradicció en el pensament de Leibniz², irreductibilitat que, en els leibniziano-wolffians, tendeix a desaparèixer, la qual cosa comporta subordinar el principi de raó suficient al de contradicció.

Però això, correcte, i que allunya Leibniz de l'evolució del wolffisme, no es pot llegir en el sentit que Kant li vol donar, perquè la distinció entre judicis analítics i judicis sintètics no és fàcilment exportable del kantisme a Leibniz:

Una proposició com "Cèsar passà el Rubicó" no és reductible al principi de contradicció, ni en Kant, ni tampoc en Leibniz: no hauria estat contradictori que Cèsar hagués actuat altrament (bé que, llavors, no hauria pertangut al món creat efectivament per Déu); però això no autoritza a dir que, en Leibniz, aquesta no és una proposició analítica sinó sintètica, com seria en Kant. No hauria estat contradictori que Cèsar no hagués passat el Rubicó, però llavors es tractaria no del Cèsar històric pertanyent a aquest món, sinó

² *Monad.*, §§ 32ss.

d'un altre Cèsar pertanyent a un altre món possible³; perquè passar el Rubicó pertany analíticament al concepte complet de Cèsar, com qualsevol altre de tots els seus predicats, bé que, ben segur, no s'hi expliqui en virtut del principi de contradicció, sinó del de raó suficient (finalment, la pertinença al millor món possible⁴).

La relació entre veritats de raó i veritats de fet en Leibniz no és reductible -contra el que suposa l'argumentació d'UE- a l'oposició analític/sintètic: les veritats de fet són irreductibles a les veritats de raó, però el sintètic és en Leibniz reductible a l'analític, si més no en si, *de iure*; una altra cosa és per a nosaltres, *de facto*: només a un enteniment infinit és possible de descobrir en el concepte de Cèsar, *a priori*, tots els predicats que se li poden atribuir veritablement -sense que això signifiqui negar que aquests predicats siguin en nombre infinit-; un enteniment finit només ho descobrirà empíricament⁵.

Potser es podria assajar la fórmula següent: la diferència analític/sintètic només és d'ordre

³ Autoritza a parlar d'un altre Cèsar el que mantingui un cert nombre de predicats que componen la noció abstracta -incompleta- de Cèsar. Cf. G II, 42.

⁴ Pertinença que esdevé així el fonament que, en la lectura heurística d'UE, el principi de raó exigeix per a les veritats de fet.

⁵ I, per això, també en Leibniz hem pogut dir que, al capdavant, l'essència (*Wesen*) de la cosa és el que la cosa era (*gewesen*), i per tant només es pot descobrir quan la cosa ha deixat de ser (*tò tí en einai*). Cf. les semblances que hem assenyalat amb Hegel i Aristòtil (apartat 3.2).

gnoseològic, és a dir, només és relativa a un enteniment finit, perquè només per a un enteniment finit la diferència entre conceptes que contenen infinits predicats (veritats de fet) i conceptes susceptibles d'anàlisi finita (veritats de raó) genera dues menes de coneixement, racional i empíric. Això estaria en correlació amb la distinció sentir/entendre, o confús/distint: només és distint per a l'home el que té un nombre d'elements tan reduït que la seva capacitat finita de *perceptio* pugui discernir; la finitud engendra alhora la distinció entre sensible i intel.ligible i, en termes kantians, entre sintètic i analític; per a un enteniment infinit (per tant, en si), el sintètic és reductible a l'analític com el sensible a l'intel.ligible.

Per això és en *UE* on trobem alhora atribuïdes a Leibniz per part de Kant la distinció analític/sintètic i la negació de la reducció de sensibilitat a enteniment; correspon a un mateix punt de vista, caracteritzat, com dèiem en començar aquest apartat, pel fet de distingir els àmbits fenomènic (sensible) i monàdic (intel.ligible). Així com Kant s'equivoca en negar el caràcter leibnizià de la concepció de la sensibilitat com a confusió⁸, s'equivoca també en atribuir a Leibniz aquella distinció analític/sintètic; sense que això signifiqui, però, que s'equivoqui, perquè no ho fa, en distingir el monàdic del

⁸ Ja hem establert que és aquesta una doctrina genuïnament leibniziana.

fenomènic⁷.

* L'harmonia preestablerta.

Interpretar la doctrina de l'harmonia preestablerta com una explicació de l'acord en el subjecte de les dues facultats sensibilitat i enteniment, i no pas com l'acord entre substàncies diferents i aïllades, és també un forçament del pensament leibnizià que l'anàlisi històrica no justifica. Precisament aquell plantejament del problema, que ara Kant nega, distingeix Leibniz de Descartes; la perspectiva d'*UE* s'adiria més a aquest que no pas a aquell; Descartes es veu forçat a afirmar la unió (substancial) entre realitats heterogènies, extensió i pensament; aquesta mateixa heterogeneïtat (distinció real) fa aquella unió inexplicable, com el mateix Descartes (fidel a les dades i aculat pels conceptes) reconegué, i com els postcartesians racionalistes (donant primacia al concepte, fins si cal⁸ contra les dades) foren esperonats a resoldre. Fins i tot, la lectura d'*UE* s'adiria més amb els wolffians que no pas amb el mateix Leibniz, en la mesura que, en afirmar una discontinuïtat entre les mònades (espirituals/materials), reintrodueixen un

⁷ Cf. *supra*: aquesta distinció, gnoseològica, no desapareix, perquè la identificació sensible-intel·ligible és d'ordre ontològic.

⁸ Que no cal. Cf. Malebranche, *Entretiens sur la métaphysique et sur la religion*, VII, iv (trad. cast. Reus, Madrid, 1921, p. 128): "No suposis, Aristeu, que obren mútuament l'un sobre l'altre <cos/esperit>, sinó solament que les seves modalitats són recíproques. No suposis més que el que l'experiència t'ensenya".

dualisme a la manera cartesiana, i per tant han de retrobar-se lògicament amb la problemàtica que aquell plantejava⁹.

Atribuir a Leibniz aquesta significació de la doctrina de l'harmonia preestablerta, com fa *UE*, significa atribuir-li la tesi que sensibilitat i enteniment són dues facultats diferents; és només sota la pressuposició d'aquesta tesi que aquella lectura té sentit. Amb això, tenim que la feblesa quant al rigor històric de la interpretació kantiana en *UE* de la doctrina de l'harmonia preestablerta descansa en el mateix fonament que hem assenyalat al començament pel que fa a la lectura del principi de raó suficient: pensar que només si es distingeix entre sensibilitat i enteniment és possible de distingir entre el fenomènic i el monàdic, desconeixent que la seva identitat ontològica no n'exclou una diversitat gnoseològica¹⁰.

⁹ Cf. p. ex. Wolff, *Psychologia rationalis*, "Praefatio", § 638n. Com assenyala Corr (*loc. cit.*), l'harmonia preestablerta s'accepta únicament com l'explicació més probable del parentiu entre cos i ànima (que la psicologia empírica constata com a fet), però no pas com a principi metafísic fonamental.

¹⁰ A desgrat d'això, i com ja hem indicat, es podria establir una semblança entre l'harmonia kantiana de sensibilitat i enteniment a l'hora de fornir coneixement (com si tot hagués estat disposat per a la facultat humana de conèixer) i l'harmonia leibniziana que garanteix que, en el límit (per a una *perceptio* infinita), sentir és igual a entendre. Però més que d'harmonia caldria llavors parlar d'identitat: la identitat ontològica de sentir i entendre (ambdues són el mateix: *perceptio*) es manifesta a tota criatura finita com harmonia de dues facultats gnoseològicament diferents.

Al capdavant, l'error de Kant rau a pensar que si comparteix amb Leibniz la doctrina segons la qual cal distingir entre el nivell fenomènic del nivell monàdic o de la realitat en si mateixa hi haurà de compartir també allò que *en el kantisme* fa aquesta distinció possible: concebre la sensibilitat com una forma específica de la representació (irreductible a l'enteniment), les formes *a priori* de la qual són l'espai i el temps.

Això s'explicita en la tercera de les doctrines a què *UE* redueix la metafísica de Leibniz, l'única que analitzen els *MAN*, i la que ens manca a nosaltres de valorar.

Fins a quin punt coincideix veritablement l'espai *E2* leibnizià amb l'espai forma dels fenòmens que Kant considera única manera possible de distingir fenomènic/monàdic?

Cal respondre que, si bé la interpretació de les mònades (el simple) com a fonament (intel·ligible, no fenomènic) i no pas part dels cossos (fenòmens) és correcta, no ho és ja l'assimilació de l'espai leinizià amb l'espai de la *Dissertatio* o de l'"Estètica".

Ja hem indicat abans la lucidesa de Kant en no atribuir a Leibniz l'absurd, a què els wolffians es veuen abocats, de voler explicar l'extens a partir de la simple addició d'elements inextensos; també hem tingut oportunitat de suggerir que fou probablement la lectura de la correspondència entre Leibniz i Des Bosses inclosa en l'edició Dutens allò que permeté a

Kant aquesta interpretació més fina, i històricament més precisa: en efecte, Leibniz sosté, alhora, la divisibilitat infinita del fenomènic i l'existència d'elements simples, que se situen, per tant, a un altre nivell; les mònades no s'han de buscar empíricament, perquè no descriuen la realitat percebuda sinó només la realitat entesa (en tot cas, no ho és per a nosaltres els homes, perquè, finits, en percebre engendrem inevitablement una diferència entre el que hi ha i la manera com el que hi ha se'ns mostra; només per a una facultat infinita de percebre no hi hauria lloc per a aquesta diferència, sentir i entendre s'identificarien, i es podria dir de les mònades que són percebudes). En aquest sentit, la caracterització kantiana de la monadologia com a vàlida de les coses com a objectes de l'enteniment pur, no pas com a descripció fenomènica, és correcta; el que ja no és leibnizià, naturalment, és afegir (*UE*) que aquesta caracterització de les coses com a objectes de l'enteniment (la monadologia) no forneix coneixement, sinó que ha de ser entesa més aviat com una idea de la raó¹¹. Aquest és un punt on la diferència objectiva entre Leibniz i Kant és insalvable: no es pot negar que la monadologia leibniziana pretengui ser coneixement del món intel·ligible, perquè Leibniz no accepta la restricció

¹¹ Ja hem vist que, a Ak VIII, 209n, Kant explicava la caracterització de la mònada com a idea de la raó (Ak VIII, 248) en termes d'aquesta facultat (*Vernunft*), en la línia de la recerca de l'incondicionat plantejada regulativament com a tasca (B 526ss/A 497ss).

crítica del coneixement. Però aquesta matisació que cal fer al plantejament d'UE, i que cal entendre com un deixar-se endur per la tendència de l'obra a aprofundir la semblança del criticisme amb Leibniz, no ha de fer desconèixer el mèrit històric inqüestionable que representa el reconeixement kantianà de la distinció fenomènic/monàdic en Leibniz.

Aquesta distinció -ho hem repetit també- és explicada per Kant com a possible només si es distingeix entre sensibilitat i enteniment; l'especificitat de la sensibilitat comporta reconèixer-ne l'espai i el temps com a formes pròpies. Es aquesta interferència del filòsof sobre l'historiador el que explica l'atribució a Leibniz de la concepció de l'"Estètica" de l'espai com a forma dels fenòmens del sentit extern¹²; a més, ja ho vam veure també, Kant es podia creure autoritzat a interpretar-lo així a partir de la definició E2 d'espai. Vegem ara, però, com l'espai forma dels fenòmens del Leibniz de *MAN* i *UE* (o, el que segons aquestes obres és el mateix, de Kant) no és veritablement l'espai E2 del Leibniz històric, sinó més aviat la *correcció kantiana* a aquesta concepció.

Prenguem les tres qüestions següents com a fil

¹² Interferència perquè duu a afirmar que Leibniz ha dit allò que segons el kantisme hauria d'haver dit: Leibniz ha sostingut que cal no confondre fenomènic i monàdic; atès que això, des del punt de vista kantianà, només és possible si l'espai és la forma dels fenòmens, el filòsof Kant pot pensar que Leibniz efectivament ho havia afirmat. La conclusió, banal, no és però sobrerera: "*Décidément, Kant n'était pas historien*" (De Vleeschauwer, "La composition...", *loc. cit.*, p. 162).

conductor per a comparar les concepcions leibniziana i kantiana d'espai (i de temps)¹³:

1. Quin és l'origen -psicològic- de l'espai i del temps?

2. Són subjectius o objectius? Existeixen fora de la representació que ens en fem?

3. Quina és la seva natura?

Molt ràpidament:

Leibniz:

Ad 3: L'espai i el temps no són realitats absolutes (en oposició a Newton i Clarke), sinó simplement relacions ideals; "*ordines, non res*"; els ordres de coexistència i successió del real (els ordres dels possibles que poden co- i pre-/post- existir). De caràcter conceptual.

Ad 2: Cal distingir dues parelles de conceptes:

Extensió/duració: subjectives. Són fruit de la imperfecció del subjecte cognoscent, resultat d'una percepció confusa. Per extensió, aquesta subjectivitat val d'E2 (T2): si no hi hagués cossos (fenòmens), no existiria l'espai com a ordre de coexistència entre els cossos.

Espai/temps (E1/T1): objectius. Són la relació de coexistència possible entre les mònades. Per a un enteniment prou poderós, no hi hauria extensió ni duració (ni, en conseqüència, E2 ni T2), però sí espai i temps (E1 i T1).

¹³ El plantejament és de Van Biéma (*op. cit.*), no la seva solució (Van Biéma desconeix la distinció E1/E2).

Ad 1: Lògicament *a priori*, psicològicament *a posteriori*. Són nocions innates¹⁴, però virtualment innates; la noció innata de temps, per exemple, és desvetllada a partir de la sèrie de les percepcions¹⁵.

Kant:

Ad 1: Espai i temps són representacions *a priori*. Però cal distingir entre "*a priori*" i "innat"¹⁶. L'*a priori* kantià té un sentit transcendental (condició de possibilitat de l'experiència), no psicològic (empíric), la qual cosa afegeix al problema un matís que no tenia en Leibniz, la preocupació del qual era lligada als plantejaments de Descartes i de Locke.

Ad 3: no són conceptes, sinó intuïcions. La universalitat de l'espai i del temps (tot espai -temps- és part d'un únic espai -temps-, homogènia amb el tot) no és la universalitat de la subordinació dels casos al concepte.

Ad 2: Subjectius, com a resultat de les respostes donades a 1. i a 3.¹⁷: només s'explica que siguin intuïcions *a priori* si són subjectius.

Aquest resum, per insuficient que pugui ser des d'algun altre punt de vista, ens permet però de veure la impossibilitat anunciada de llegir E2, l'ordre entre

¹⁴ NE II, v; II, xiv, 26.

¹⁵ NE II, xiv, 16. Vegeu el que hem dit en comentar els retrets que la *Dissertatio* feia a l'espai leibnizià: col.laboració coneixement innat/percepció sensible.

¹⁶ Ak VIII, 221ss.

¹⁷ No només a 1; vegeu *supra* el que hem dit sobre la llacuna denunciada per Trendelenburg.

els fenòmens, com ho fan els *MAN*: forma dels fenòmens. No només perquè hi ha en Leibniz una altra significació, més estricta, de l'espai (E1: ordre entre les mònades), sinó perquè ni d'E2 no es pot dir que sigui fenomènic: el que és en Leibniz fenomènic és l'extensió, però no pas l'espai (el mateix val de la duració i el temps).

Relació de coexistència entre els fenòmens o entre les mònades reals, l'espai és de l'ordre intel·ligible del concepte. Aquesta és, al capdavant, la diferència fonamental entre l'espai (i el temps) leibnizià i l'espai (i el temps) kantianà: la seva natura conceptual o intuïtiva. I ho és tant des d'un punt de vista genètic (és el descobriment del caràcter intuïtiu de l'espai, que el fenomen de la incongruència fa palès, allò que, l'any 1768, posa Kant en la necessitat de rebutjar la concepció leibniziano-wolffiana d'espai que havia mantingut des d'almenys 1756) com des d'un punt de vista sistemàtic: *ideal* tant en Leibniz com en Kant, la subjectivitat que distingeix l'espai segons aquest resulta finalment de pensar-lo com a *intuïtiu* (en efecte, no costaria gaire atansar l'innatisme leibnizià a l'*a priori* kantianà¹⁸).

El relleu que té en la concepció kantiana de l'espai la seva natura intuïtiva, que esdevé l'element principal de la correcció de l'"Estètica" a l'espai E2

¹⁸ La inversa no és legítima.

leibnizià, fa que obtingui una importància decisiva (si bé poc reconeguda pels intèrprets¹⁸) l'argument kantià de les figures simètriques incongruents²⁰: adreçat precisament contra la concepció E2 d'espai leibnizià (la reflexió que hem fet en l'apartat anterior, sobre la interpretació que pressuposa del principi de la identitat dels indiscernibles, mostrava que no té res a veure amb E1), la seva anàlisi ens premetrà de distingir amb tota claredat en què se n'aparta Kant, i per tant què fa històricament incorrecta la interpretació que els *MAN* i *UE* en donen.

* Què vol demostrar aquell argument?

Un dels aspectes que més ha sorprès els intèrprets a l'hora d'estudiar l'argument kantià de les contraparts incongruents és el fet que sembla voler demostrar tesis diferents en les seves diverses versions. Així, una primera lectura dels textos sembla indicar que l'argument és emprat l'any 1768 per a demostrar la realitat de l'espai, mentre que l'any 1770 apareix en una obra (*Diss.*) que afirma la idealitat de l'espai, amb la qual és, doncs, considerat, si més no, compatible; i en les variants de 1783 (*Proleg.*) i 1786 (*MAN*) es diu que l'argument és una prova d'aquesta

¹⁸ El llibre de Buroker, que ja hem esmentat (el subtítol fa: *The Origin of Kant's Idealism*), és excepció.

²⁰ Aquest argument va ser objecte del nostre "Treball de recerca" dels programes de doctorat (abans Tesi de llicenciatura), presentat a la UAB el juny de 1989 sota el títol: *L'argument kantià de les figures simètriques incongruents i Leibniz*. En les properes pàgines resumim les idees fonamentals que allà desenvolupàvem.

idealitat mateixa²¹.

El primer a aixecar la llebre hauria estat, segons sembla, Cohen; en defensa de Kant, Riehl mostrarà allò que al seu parer tenen en comú les diferents versions, a saber, la tesi segons la qual la determinació de la diferència entre les figures incongruents només és possible mitjançant la relació a l'espai total, perquè la part només és possible a través del tot. Vaihinger reconeix que és aquest, certament, el nucli comú a tots els textos (l'espai com a tot precedeix i fa possibles les seves parts), però considera tanmateix que la diferència entre les variants és tanta que per si mateixa comporta la crítica: "un cas que pot ser explotat pel mateix autor de manera tan contraposada no demostra res, i pot donar raons per i contra la realitat de l'espai"²². En la mateixa direcció apunta Couturat²³: si el 1768 demostra la realitat de l'espai i el 1783 la seva idealitat, l'argument ha de ser necessàriament fal·laç en alguna de les dues versions.

Em sembla, però, que les observacions de Van

²¹ Cf. respectivament: W II, 993-1000 (Ak II, 377-383); W V, 58-60 (Ak II, 402-403); W V, 147-149 (Ak IV, 285-286); W IX, 29-30 (Ak IV, 483-484).

²² Vaihinger, *Com.* II, 527; cf. *ibid.* p. 526 les referències a Cohen i Riehl.

²³ "La philosophie des mathématiques de Kant", *RMM*, maig, 1904; publicat com a Apèndix a *Les principes des mathématiques*, Lib. sc. et. tech. A. Blanchard, Paris, 1980, pp. 235-308, sp. pp. 292-297.

Biéna²⁴, Torretti²⁵, Buroker²⁶, permeten de salvar la contradicció aparent: allò que l'argument ha volgut demostrar *sempre* és el caràcter propi de l'espai, el que des de 1770 anomenarà el seu ser intuïtiu; i per tant ha de ser llegit en oposició directa a qui en vol fer una mera relació intel·lectual entre els cossos (és a dir, contra la concepció E2 leibniziana d'espai); així considerat, l'argument presenta una perfecta coherència; no hi ha contradicció entre les versions, sinó només evolució, en el sentit d'aprofundiment, de mirar de treure cada vegada més conseqüències d'una tesi que ha estat establerta en la primera redacció, i a què mai no es renuncia: l'opuscle de 1768 posa el caràcter propi (intuïtiu) de l'espai; la *Dissertatio* de 1770 estableix que aquest espai, amb caràcter propi, és ideal; els *Prolegomena* (1783) i els *MAN* (1786) sostenen que l'argument, per si sol, és una prova en favor de la tesi de la idealitat. Cada nova versió recull i amplia l'abast de l'establert per les anteriors²⁷

Hi ha dues tesis que són comunes a *totes* les versions, i que fan el nucli essencial de

²⁴ *Op. cit.*, pp. 243-244.

²⁵ *Op. cit.*, p. 127.

²⁶ *Op. cit.*, pp. 3-5.

²⁷ Les contradiccions que aquells intèrprets creuen descobrir descansen en la suposició, que ja hem denunciat (cf. apartat 4.6), que l'any 1768, Kant, en rebutjar la concepció leibniziana d'espai, defensa la newtoniana ("realitat" de l'espai, a la manera d'una cosa o d'un receptacle). S'esvaeixen si es té present què és exactament el que defensa Kant en cada versió.

l'argumentació:

1. *Tesi gnoseològica*: l'espai és una intuïció, no pas un concepte. No és una idea abstracta de la relació entre els cossos que pugui ser definida conceptualment; té una realitat pròpia que només es pot copsar de manera intuïtiva. S'ha de veure *in concreto*.

2. *Tesi ontològica negativa*: l'espai no és l'ordre o relació entre els cossos; té una realitat original, és absolut; l'espai és anterior als cossos, té una existència independent.

Mentre la primera tesi fa referència a la manera com podem conèixer l'espai, la segona és ja una primera caracterització sobre quina mena de realitat posseeix. El que aportaran en novetat les redaccions posteriors a 1768 és la *precisió* d'aquesta tesi segona merament negativa; com a tal, per si sola, és només un rebuig de la concepció leibniziana E2 d'espai, compatible amb almenys dues tesis ontològiques positives diferents (la que fa de l'espai una realitat substancial objectiva, en la línia newtoniana; la que l'entén com una forma subjectiva).

3. *Tesi ontològica positiva*: l'espai és transcendentalment ideal; és subjectiu (forma de la intuïció).

Aquesta tercera tesi apareix ja, en gros, en la *Dissertatio*, però no pas com a *conseqüència* de l'argument, o almenys no pas com a *conseqüència directa*; el raonament de 1770 mostra que l'espai és una intuïció, i això, *juntament amb les altres*

característiques de l'espai, només s'explica si és subjectiu.

Si que és considerada establerta gràcies a l'argument mateix en les variants de 1783 i 1786: s'hi sosté que l'única manera d'evitar contradiccions és l'idealisme transcendental, que l'argument sol, per tant, demostra. Aquelles contradiccions sorgeixen en plantejar l'argument com una *paradoxa*^{2º} de què no es pot desfer qui sostingui una concepció de l'espai del tipus E2 leibnizià; Buroker^{2º} l'explicita de la manera següent:

1. Dues coses són substituïbles si i només si tenen propietats idèntiques.

2. Les propietats dels fenòmens corresponen exactament a les dels noúmens.

3. L'espai es ideal, relacional. Els objectes poden ser completament descrits sense fer-hi referència.

4. En un espai euclidià tridimensional hi ha objectes (els incongruents) no substituïbles, i per tant (per 1) no idèntics.

5. Per tant, els seus noúmens han de ser diferents (per 2, 3, i 4).

6. En un espai tetra-dimensional o no orientable, els objectes incongruents són substituïbles, i, doncs

^{2º} Es el que fa la versió dels *Prolegomena*; els *MAN* la suposen. Cf. W V, 147-149.

^{2º} *Op. cit.*, pp. 82-83.

(per 1), idèntics³⁰.

7. Per tant, els seus noúmens han de ser idèntics (per 2, 3, i 6).

8. 5 i 7.

Els passos 1, 2, i 3 s'han d'atribuir als leibnizians: el pas 1 equival a l'anomenat principi de substituïbilitat *salva veritate*³¹; el pas 2 vé a ser la traducció en termes kantians de la doctrina leibniziana de la continuïtat de natura entre sensibilitat i enteniment; el pas 3 correspon a la concepció leibniziana E2 d'espai: si l'espai és l'ordre de coexistència entre els cossos, hi és lògicament posterior ("Amfibòlia", 'matèria i forma'), i, doncs, no els afegeix res d'essencial.

El problema d'aquesta estructuració de la paradoxa és que no hi ha res que permeti atribuir a *Kant* la reflexió del pas 6. Jo la refaria més aviat de la

³⁰ Dos objectes incongruents en un espai de n dimensions poden ser duts a la congruència si en "girem" un a través d'un espai de $n + 1$ dimensions: p. ex., les figures planes A i B esdevenen congruents si aixequem B del pla i la girem en l'espai tridimensional:

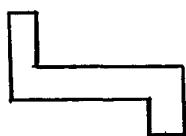

fig. A

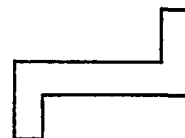

fig. B

Semblantment, dos objectes incongruents en un espai euclidià (homogeni, orientable) poden esdevenir congruents si, en un espai no orientable, són traslladats d'un punt a un altre: p. ex., les esmentades figures A i B, traslladant B en una cinta de Möbius. (Tornarem sobre això més endavant).

³¹ Cf. p. ex. C 261, 362.

manera següent:

1' a 5'. = 1 a 5.

6'. Però els noumens són de fet iguals: no hi ha cap diferència que un enteniment pugui pensar (no hi ha cap diferència conceptual³²).

7'. 5' i 6'.

La solució kantiana consisteix a negar 2 i 3 (de fet, 2 resulta de 3: només si l'espai és la mera relació entre els cossos, sense estatut ontològic independent, serà veritat que el fenomen no afegeix res al noumen, i la seva relació podrà ser expressada en termes de distinció/confusió), introduint, com a solució, la idealitat transcendental de l'espai.

Un leibnizià podria resoldre la paradoxa o bé negant 6' (apel.lant a una diferència interna desconeguda per al nostre enteniment finit, però que un enteniment prou poderós coneixeria; és el que Kant refuta a B 61, rebutjant la concepció de la sensibilitat com a confusió que té a la base) o bé negant 3 (d'acord amb la concepció E1 d'espai -que, ja ho hem dit, Kant sembla haver desconegut sempre- no es pot dir que aquest no afegeixi res a l'objecte: la determinació espacio-temporal és denominació intrínseca o essencial).

* Contra qui s'adreça l'argument?

Com resulta de l'anàlisi precedent, contra qui nega el caràcter intuïtiu de l'espai i el vol reduir a

³² W V, 149; Ak IV, 286.

conceptes discursius (*Diss.*); contra qui en nega la "realitat pròpia", el caràcter "absolut", i el vol explicar com una "relació entre les coses" (*Gegenden im Raume*); contra qui afirma que és una "qualitat real inherent a les coses en si" (*Proleg., MAN*). Es a dir, contra Leibniz, o millor, contra la concepció leibniziana E2 d'espai³³; diguem, contra una tesi com ara la següent: l'espai és una relació, conceptualment definible, entre els cossos, els quals són per tant lògicament independents de, i anteriors a, aquell.

* Què demostra en realitat l'argument kantià?

Cal valorar-lo independentment per a cadascuna de les tres tesis a què en reduïem l'abast:

(a) demostra la natura intuïtiva de l'espai?

En totes les versions de l'argumentació, Kant considera com un fet que les diferències de regió (per exemple, dreta/esquerra) no són conceptualment intel·ligibles, perquè un mateix concepte s'aplica a un objecte dret i a un objecte esquerre: tots dos poden tenir les mateixes propietats i ser tanmateix diferents (incongruents espacialment). Això s'ha pogut interpretar com una mena de repte: aquells que no acceptin les conclusions que es deriven del fet

³³ Ja hem insinuat fa un moment per què l'argument no reïxiria contra una concepció E1 d'espai: en termes de la paradoxa dels *Prolegomena*, no acceptaria el pas 3; en termes més generals, la incongruència espacial no mostra una dada que el concepte no pot explicar, perquè la determinació espacial és ja conceptual (el *modus coexistentiae*, o *situs*, és un dels *Termini simpliciores* llistat a Grua II, 542). En realitat, tot és incongruent; la congruència resulta d'una visió matemàtica, abstracta, de les coses: cf. GM VII, 29.

esmentat, que defineixin conceptualment la distinció espacial; és sobre ells que recau l'*onus probandi*. I, de fet, bona part dels autors que han analitzat l'argument kantià s'han centrat en això: han acceptat el repte, i han assajat de definir conceptualment les diferències de regió³⁴. Però no em sembla que sigui aquesta la qüestió, que s'ha plantejat malament: Kant no nega que la diferència sigui "capturable lingüísticament"³⁵; com podria fer-ho? Parlem, i sabem de què parlem. El problema és més aviat si l'expressió conceptual no suposa ja -per dir-ho amb una imatge de Buroker que ja em utilitzat en un altre moment- una certa "familiaritat amb l'espai"³⁶. Vegem, per exemple, què diu Milhaud³⁷:

"Que hom refereixi els punts d'un sòlid a tres eixos rectangulars, i sigui $f(x, y, z) = 0$ l'equació de la superfície que limita el sòlid; serà suficient de canviar z per $-z$ sense tocar x ni y en aquesta relació perquè sigui representada quantitativament la figura simètrica de la precedent."

Tenim aquí que, en efecte, la diferència pot ser exposada de manera analítica; però això, canvia alguna cosa? La qüestió no és si la distinció dels cossos en l'espai és o no és analíticament *traduïble*, sinó si és

³⁴ Així, per exemple, Milhaud, Couturat, Grünbaum, Bennett (vegeu-ne les referències en les notes que segueixen).

³⁵ Bennett, "The Difference between Right and Left", *Amer. Phil. Quart.*, 7, 1970, p. 175; citat per Buroker, *op. cit.*, p. 80.

³⁶ Buroker, *op. cit.*, p. 81.

³⁷ "La connaissance mathématique et l'idéalisme transcendantal", *RHM* 12, 1904, p. 394.

o no és *originàriament* espacial³⁸. No hagué de considerar Russell en *The Principles of Mathematics*³⁹ la noció dels dos sentits de les relacions asimètriques (dreta/esquerra, abans/després) com un axioma independent inexplicable en termes d'altres nocions?

El mateix val per a Couturat⁴⁰: les relacions d'ordre, inverses en les figures simètriques, són lògicament definibles, per mitjà de la lògica de relacions. Però el problema no és de "definició", sinó de "significat". Dir que la relació de principi a conseqüència, inversa a la de conseqüència a principi, és concebible sense necessitat d'apel·lar a la intuïció d'espai o de temps és suposar precisament allò que és en qüestió; no pressuposa el temps fins i tot el mateix principi de contradicció?⁴¹ El mateix Couturat sembla donar parcialment la raó a Kant: "si la paradoxa de Kant prova alguna cosa, és que l'espai és el substrat de les relacions d'ordre"; és exactament el retret que Kant esgrimia contra la definició "circular" que de l'espai donava Leibniz -ordre de coexistències-⁴².

Pròpiament, Kant no diu que la incongruència no pugui ser conceptualitzada, sinó que és irreductiblement intuïtiva. Els assaigs més recents de

³⁸ Van Biéma, *op. cit.*, p. 307.

³⁹ Trad. cast. Espasa-Calpe, Madrid, 1967², pp. 266-273.

⁴⁰ "La phil. des math. de Kant", *loc. cit.*, p. 295.

⁴¹ Cf. W V, 52-54; Ak II, 400-401.

⁴² W V, 62; Ak II, 404.

Reidemeister⁴³ i de Grünbaum⁴⁴ parteixen del mateix equivoc, que els fa en bona mesura irrellevants.

Què cal, doncs, concloure? Demostra l'argument de Kant la natura intuïtiva de l'espai? No crec que es pugui respondre de manera absoluta; com decidir-ho finalment?⁴⁵ Topem aquí amb una qüestió gairebé de tarannà, difícilment argumentable, probablement indecidible. En tot cas, a nosaltres toca de prendre'n nota, perquè és aquesta, ho anunciàvem, una diferència fonamental i irreductible entre les concepcions kantiana i leibniziana d'espai.

(b) demostra l'anterioritat lògica de l'espai en relació amb els cossos (i, doncs, en refuta el caràcter relacional)?

Considero que en això l'argument de Kant és més segur, i palesa la feblesa d'una concepció relacional de l'espai com és ara la leibniziana E2. L'exemple de les figures simètriques incongruents mostra l'existència de propietats dels cossos que depenen de característiques de l'espai on estan situats, i per tant que aquest és lògicament anterior a aquells -ja que els les imposa-. Aquestes propietats són essencialment dues: la dimensionalitat i

⁴³ *Raum und Zahl*, Berlin, 1957; citat per Torretti, *op. cit.*, pp. 128-130.

⁴⁴ *Philosophical Problems of Space and Time*, N.Y., 1963, p. 331; citat per Buroker, *op. cit.*, p. 79.

⁴⁵ Vegeu el que hem dit sobre aquest assumpte en analitzar el retret kantià de la circularitat de la definició leibniziana d'espai en termes de coexistència (apartat 4.7).

esdevenen congruents girant-ne una a través de l'espai tridimensional, així també dos sòlids incongruents podrien ser duts a la congruència girant-ne un en un espai de quatre dimensions. Fins aquí, la idea de Zöllner és essencialment correcta; malauradament, de seguida afegeix que els "fenòmens espiritistes" parlen en favor de l'existència d'aquesta quarta dimensió, que identifica, a més, amb el món kantià de les coses en si⁴⁸.

Què hi ha de rellevant en això? Es clara la connexió entre incongruència i dimensionalitat espacial:

fig. c

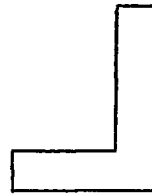

fig. d

Dues figures bidimensionals com per exemple *c* i *d* són, en un espai bidimensional, objectes simètrics incongruents⁴⁹, però no pas en l'espai tridimensional; des d'aquest darrer, *c* i *d* són iguals. Semblantment, les mans dreta i esquerra són incongruents en l'espai tridimensional; però, si fos possible de girar-ne una en un espai tetra-dimensional, esdevindrien congruents.

⁴⁸ Sobre el pensament "aventurer" (Vaihinger) de Zöllner, vegeu Gardner, *The Ambidextrous Universe*, N.Y., 1979²; trad. cast. (*Izquierda y derecha en el cosmos*) Salvat, Barcelona, 1985, pp. 153-154 i 299.

⁴⁹ Kant sembla lligar només incongruència amb tridimensionalitat, almenys jutjant per W II, 998; Ak II, 381.

No hi fa res que aquest espai de quatre dimensions sigui merament una abstracció matemàtica; resta el fet que incongruència i dimensionalitat van unides.

Com a regla general, podem dir que en tot espai de n dimensions es pot dur a la coincidència una figura asimètrica amb la seva contrapart incongruent fent-la girar en un espai de $n + 1$ dimensions⁵⁰: les figures a i b de Wittgenstein esdevenen congruents girant-les en el pla; c i d , bidimensionals, són congruents girant-les en l'espai de tres dimensions; etc.

Quina conclusió se segueix d'aquí? Diu Wittgenstein⁵¹: encara que no les puguem fer coincidir, són congruents; diu Gardner⁵²: encara que no coincideixin, són iguals. Això vol dir, però, que són iguals si les considerem *fora* de la dimensió on es troben; però no pas *en la seva situació espacial concreta*; en realitat, empíricament, són incongruents, són diferents. I això demostra que aquesta diferència, la incongruència, no és un tret que pugui ser atribuït als objectes com a propietat seva, sinó que és una característica que depèn del "lloc" on són, de la dimensió de l'espai on es troben: a i b són incongruents en l'espai unidimensional, congruents en el pla; c i d són incongruents en l'espai de dues

⁵⁰ Això no vol dir (contra el que pensava Zöllner) que la paradoxa desaparegui; es reproduïx en cada nivell de dimensionalitat. Cf. Gardner, *op. cit.*, p. 152; Buroker, *op. cit.*, pp. 55-56.

⁵¹ *Loc. cit. supra.*

⁵² *Op. cit.*, p. 150.

dimensions, congruents en el de tres; etc. Per tant, podem concloure que l'argument de Kant mostra que almenys una propietat dels objectes depèn de la natura de l'espai, el qual no pot, doncs, ser completament explicat des d'ells.

Quant a l'argument derivat o sub-argument de la primera mà creada, que apareix només en l'opuscle de 1768, cal reconèixer que no té el mateix valor. Recordem-lo: si tot l'univers es redueix a una sola mà, i si l'espai és només la relació entre les parts, aquesta única mà no serà dreta ni esquerra, perquè pel que fa a relació entre parts les mans dreta i esquerra són del tot iguals; però si suposem que el següent ésser creat és un cos sense mans, la mà del començament només s'adaptarà a un dels dos braços; per tant, la mà havia de ser *ja abans* dreta o esquerra; i, en conseqüència, l'espai no pot ser només la relació entre les parts, car si ho fos aquella distinció no es podria establir.

La feblesa d'aquest sub-argument rau en l'afirmació que abans de crear el segon ésser la mà havia de ser dreta o esquerra; un leibnizià no té cap obligació d'acceptar-ho: es pot mantenir ferm a sostenir que, si només existeix la mà, aquesta no és ni dreta ni esquerra, o el que és el mateix, que no té sentit dir que és dreta o esquerra, així com no té sentit dir que Déu hauria pogut crear el món un any

abans o capgirat d'orient i occident⁵³. Una mà pot ser dita dreta o esquerra, es pot parlar d'orient o occident, només relativament a algun altre objecte, no pas en si o en termes absoluts. Per això, un leibnizià podria retreure a aquest sub-argument que pressuposa precisament el que intenta demostrar, és a dir, el caràcter no relacional de l'espai.

De totes maneres, i acceptat això, cal dir que la força de Kant es troba en el pas posterior: un leibnizià podrà mantenir que la mà sola no és ni dreta ni esquerra, sinó que ho esdevé *només quan* és creat un segon cos; però el que no pot explicar (sempre en aquesta perspectiva E2 en què es mou la discussió)⁵⁴ és *en què difereix* un acte de creació que fa la mà dreta (envers el cos sense braços) de l'acte que la faria esquerra. O dit d'una altra manera: la mà serà dreta o bé esquerra segons com sigui introduïda en l'espai, perquè no hi ha en ella cap propietat intrínseca que la faci una cosa o l'altra, com ha mostrat la reflexió anterior sobre la dimensionalitat espacial. Però una forma d'introduir-la no és igual a l'altra (en un cas, encaixa amb un braç; en l'altre, no; o, si el segon objecte creat és també una mà: en un cas, les mans

⁵³ A Clarke III, §§ 5 i 6. Es infundat pensar que Kant no reprèn aquest sub-argument després de 1768 pel fet d'haver estudiat la correspondència Leibniz/Clarke?

⁵⁴ Cf. Myers, "Kant and the puzzle of enantiomorphic otherness", *Kant-Studien*, 63, 3, 1972, p. 339. Gardner (*op. cit.*, pp. 144-147) i Remnant ("Incongruent Counterparts and absolute Space", *Mind*, 73, 1963, p. 399) es limiten en les seves anàlisis al raonament precedent.

seran incongruents; en l'altre, congruents). Des d'aquesta consideració, el valor del sub-argument és subsidiari del que s'atorgui al del raonament kantian relatiu a la natura intuïtiva de l'espai: caràcter conceptual/intuïtiu de l'acte creador del segon cos, en virtut del qual la mà esdevé, per exemple, dreta i no pas esquerra.

En qualsevol cas, i sigui el que sigui el valor que es vulgui concedir al sub-argument, es manté inalterada la conclusió general a què arribàvem: el ser dreta/esquerra de la mà depen de com és introduïda en l'espai, i aquest és per tant causa d'una propietat de l'objecte.

A la mateixa conclusió arribaríem des de l'anàlisi de l'orientabilitat espacial: un objecte és o no enantiomorf en relació amb un altre segons que l'espai on es troba situat sigui o no orientable. Res intrínsec a una figura la fa dreta o esquerra: un mateix objecte en una determinada regió d'un espai no-orientable serà congruent amb un altre; en una altra regió, incongruent.

Dimensionalitat i orientabilitat espacial confirmen així la concepció de Kant: la incongruència no és una propietat dels objectes; un sòlid incongruent esdevindrà congruent amb la seva contrapart si és girat en un espai tetra-dimensional; o també, sense necessitat de "canviar" de dimensió, simplement traslladant-lo de regió si l'espai on està situat és no-orientable.

Hi ha per tant propietats dels objectes que depenen de l'espai on són; propietats que no descobrirem en ells per molt que els analitzem -o, en termes de Kant, propietats que no pertanyen al seu concepte-. En conseqüència, no pot ser la natura dels objectes qui determini l'espai, i l'espai no pot ser definit correctament com la simple relació entre els cossos⁵⁵. Es rebutja així una concepció com la leibniziana E2 que afirmi l'anterioritat lògica dels cossos envers l'espai; és aquest qui és anterior a aquells.

(c) demostra la idealitat transcendental de l'espai?

Només al preu d'una reducció: o kantisme o leibnizianisme. Recodem que l'argument s'adreçava només als leibnizians; la paradoxa que representa existeix únicament per a aquells que accepten el pas 3 de la reconstrucció del raonament kantià que hem fet més amunt, és a dir, que l'espai és, relacional, lògicament posterior als objectes, en el sentit que no els afegeix

⁵⁵ A aquesta mateixa conclusió arriba Nerlich, "Hands, Knees and Absolute Space", *Journal of Phil.*, 70, 1973, p. 350. Allò que en contra diu Sklar ("Incongruous counterparts, intrinsic features and the substantivality of space", *JPh*, 71, 1974) és feble: dir que el punt de vista relacional pot explicar totes les nocions centrals, com la dimensionalitat o l'orientabilitat (p. 287), prenent com a propietat primitiva i irreductible dels objectes la congruència o incongruència, és defugir el problema: no es pot prendre com a propietat primitiva dels cossos perquè és una propietat que els correspon o no segons l'espai on es troben. (Una altra cosa seria situar-se al nivell, tot altre, d'E1, i prendre l'espacialitat com a pertanyent irreductiblement al concepte de la substància).

cap determinació que aquests no tinguin ja. Només des d'aquest punt de vista pot fer problema l'existència de la incongruència espacial. Però és obvi que aquest pas 3 no és acceptat, per exemple, pels newtonians.

Per tant, podem dir: si l'argument kantianà reïx (i això només s'esdevé si no es pot negar el pas 6' o bé el pas 3 ⁵⁶), reïx només en demostrar que la tesi leibniziana és errònia (allò que anomenàvem la tesi ontològica negativa). Però això només serà una prova en favor de la posició kantiana (tesi ontològica positiva) si no hi ha alguna tercera possibilitat, que hi és (per exemple, la newtoniana: l'experiència -incongruència- ens mostra l'existència d'un espai que la ciència exigeix -Euler- que sigui objectiu -no subjectiu- i absolut -no relacional-). Només des de la reducció que representa l'oblit d'aquesta tercera possibilitat pot Kant sostenir que l'argument demostra la idealitat transcendental de l'espai⁵⁷.

⁵⁶ La negació del pas 3 (negació parcial: no que l'espai no sigui una relació ideal, sinó que només sigui una consideració accessòria que no afegeix res als objectes) suposa adoptar el punt de vista de l'espai representat per E1 (on la determinació espacial pertany ja a la descripció completa de la cosa). Ja hem esmentat com es podria negar 6': o bé apel·lant a una diferència conceptual amagada per a nosaltres (refutat per Kant a B 61), o bé, encara, introduint la diferència espacial com a distinció també conceptual (segons la interpretació (B) del principi dels indiscernibles).

⁵⁷ Per a demostrar-la caldria, a més, establir que l'espai és *a priori*. Kant té, ben segur, arguments en aquest sentit. Però no resulten de la paradoxa de les figures simètriques incongruents.

Amb això hem assenyalat els elements que distingeixen de manera insalvable la concepció kantiana de l'espai de la concepció E2 leibniziana. Malgrat les declaracions en sentit contrari de Kant, la noció leibniziana de l'espai no equival a la perspectiva del criticisme. Aquesta no equivalència marca la distància entre els dos pensadors, i mostra, per tant, el grau i el lloc de la il·legitimitat històrica de la interpretació kantiana del leibnizianisme en l'exposició dels *MAN* i *UE*.

5.5. REFLEXIONS FINALS.

No voldria acabar aquest treball sense fer algunes consideracions al voltant d'una qüestió que s'ha anat insinuant reiteradament en diferents moments de la investigació: fins a quin punt no es pot insistir en la semblança entre la mónada leibniziana i la cosa en si kantiana?

Belaval¹ es fa ressò d'aquesta pregunta, que fa remontar fins a Erdmann, i que reformula: "per a nosaltres, aquesta qüestió es traduiria de la manera següent: la cosa en si, és dotada de percepció i d'apetició?"

Aquest replantejament de la pregunta és encertat, perquè permet de concretar clarament la resposta; però no em sembla possible contestar-la, tan de pressa com Belaval, en sentit negatiu: "si ser leibnizià és creure en una creació composta de mónades, o substàncies dotades d'apetició i de percepció, Kant no ha estat mai leibnizià"².

El mateix Belaval, més tard³, ha atansat la cosa en si a la mónada wolffiana, estimulat pel plural "coses en si"⁴. Però difícilment la mónada wolffiana podrà recobrir tot el camp significatiu que abasta la cosa en si de Kant: la introducció wolffiana d'una

¹ "Sur un point...", *loc. cit.*, p. 6.

² *Ibid.*, p. 1.

³ "La doctrine de l'essence...", en: *Etud. leib.*, ed. cit., pp. 325 i 328.

⁴ Cf. p. ex. B 330/A 274.

discontinuitat (dualisme) entre elements materials i mònades espirituals impedeix unificar en un sol terme les significacions teòrica i pràctica de la cosa en si kantiana (l'en si dels fenòmens, d'una banda, i nocions com "*mundus intelligibilis*" o "regne dels fins", de l'altra). La mateixa concepció wolffiana de la mònada com a part inextensa del que és extens dificulta de pensar-la com a simple, malgrat la seva definició; ja el Kant càustic dels *Träume* pre-crítics defensava la seriositat deguda a la concepció leibniziana que atribueix *perceptio* a tota mònada⁵; i l'"Amfibòlia" insistirà en que de cap altra manera no pot pensar-se el simple⁶. Els "Paralogismes"⁷ recordaran que, atès que no coneixem l'en si dels fenòmens, fins i tot admetent la simplicitat de l'ànima no estariem autoritzats a distingir-la realment de la matèria, perquè no sabem si l'en si d'aquesta darrera no serà potser tan simple com l'en si del fenomen del sentit intern (ànima)⁸; per tant, estem autoritzats a pensar que l'en si de la matèria sigui de la mateixa natura (això sí, desconeguda) que l'en si del pensament; ja l'"Amfibòlia" afirmava que l'error de Leibniz era

⁵ Cf. W II, 535n; Ak II, 328n. La *perceptio* leibniziana equival a la *Vorstellung* de Kant, no a la *Wahrnehmung*.

⁶ B 330/A 274.

⁷ A 358-360.

⁸ Cf. també A 392, B 427-428. Malgrat Torretti (*op. cit.*, p. 496), no parla contra això *UE*, Ak VIII, 249; W V, 371, que simplement distingeix l'ànima (= fenomen del sentit intern) de l'en si dels fenòmens del sentit extern; ànima i cossos són igualment fenomènics.

aplicar a les coses com a fenòmens el que únicament valdria de les coses com a objectes del mer enteniment; això vol dir, però, que, d'aquests, val; no, ben segur, com a coneixement, perquè no podem afirmar sintèticament res de les coses en si⁹; però sí com a única manera de pensar-los: no només és possible¹⁰, sinó que, a més, *cal* pensar-los així: per això la mónada pot ser qualificada com a *Idee der Vernunft*¹¹: el simple com l'absolutament incondicionat¹². L'únic que s'ha de tenir en compte és no voler fer d'aquesta idea, regulativament valuosa, un objecte d'experiència¹³, ni objecte de coneixement; només hi ha coneixement on hi ha intuïció sensible, i per tant allò comportaria fer de les mónades elements espacials¹⁴, amb què seria contradictori predicar-ne la simplicitat. Per tant, no hi ha coneixement de les coses en elles mateixes, i la monadologia ha de ser rebutjada si es pretén tal¹⁵; però això no impedeix que només en els seus termes se les pugui pensar.

⁹ Cf. p. ex. B 332/A 276.

¹⁰ A nivell dels purs objectes de l'enteniment, el compost pressuposa el simple: B 321/A 265. Cf. també Ak XX, 284-285.

¹¹ Ak VIII, 248; W V, 370.

¹² Ak VIII, 209-210n; W V, 323n.

¹³ Ak IV, 507-508; W IX, 62.

¹⁴ Ak VIII, 210n; W V, 323n.

¹⁵ *MAN*, Ak IV, 507-508; W IX, 61-62.

Però no és des d'aquesta perspectiva que vull enfocar aquí la qüestió, sinó des del mateix fil conductor que hem seguit al llarg de tota la nostra recerca: la concepció leibniziana de l'espai, i en particular la distinció entre el que hem anomenat E1 i E2.

Ha resultat dels apartats precedents 5.4.1 i 5.4.2 que la veritable noció leibniziana E1 d'espai no ha estat mai pròpiament considerada per Kant, que l'ha ignorada; per tant, resta intacta: no ha estat criticada ni en la *KrV* ni en els *Fortschritte*, que atribueixen, al que només nominalment és E1, propietats pertanyents a E2; ni tampoc en els *MAN* ni en *UE*, que ofereixen com a leibnizià el que de fet és la correcció kantiana a l'espai entès com a ordre o relació entre els cossos fenomènics (E2).

Per tant, és legítim demanar: ¿no hi ha lloc en el kantisme per a una concepció E1 d'espai? Fins i tot: ¿no és mantingut a nivell de la realitat en si, com "l'ordre desconegut" de què parlaven els *MAN*¹⁶? ¿No pot ser endevinat rera els "*objektive Gründe*" de l'espai que Kant reconeixia en *UE*¹⁷? Encara més: ¿No és aquesta una concepció exigida per a donar raó -teòrica- de determinats fenòmens espacials (la determinació espacial concreta)? I, sobretot, ¿no és exigida per la

¹⁶ Ak IV, 508; W IX, 62. Es ja el que ens va semblar poder reconèixer en la *Dissertatio*; cf. *supra* l'apartat 4.7.

¹⁷ Ak VIII, 207ss; W V, 320ss.

raó pràctica? ¿No imposa de pensar, la raó pràctica, alguna mena d'espacialitat -coexistència i pluralitat- (i de temporalitat -successió-) intel·ligible o de l'ensi? Es això el que ens cal ara analitzar.

En el passatge dels *MAN* que ja hem hagut d'estudiar¹⁸, Kant fa una distinció, que atribueix a Leibniz, entre l'espai (que defineix, semblantment a l'"Estètica", com a forma de la nostra intuïció sensible externa) i "l'ordre dels éssers simples els uns al costat dels altres"; aquell espai forma de la intuïció deriva¹⁹ de la concepció E2 d'espai, bé que²⁰ n'és més una correcció que no pas una exposició objectiva i històricament justa; és fàcil de veure que és alguna cosa com ara E1 el que Kant ha de tenir en el pensament per aquella altra noció: en efecte, correspon ben bé a la definició de l'espai monàdic, l'ordre dels simples que coexisteixen.

Coincideixen les propietats d'E1 amb les d'aquest ordre de què parla Kant? Res no ens autoritza a afirmar-ho, perquè Kant el qualifica, immediatament, d'incognoscible; però res tampoc no ens impedeix de pensar que hauria de ser concebut a partir de propietats altres que les que permeten pensar l'espai de l'"Estètica": per tant, de l'ordre del concepte i no pas de la intuïció, heterogeni i no pas homogeni,

¹⁸ Ak IV, 507-508; W IX, 61-62.

¹⁹ Cf. *supra* l'apartat 5.3.5.

²⁰ Cf. *supra* l'apartat 5.4.2.

discret i no pas continu (objectiu i no pas subjectiu...²¹). L'únic que diu Kant és que la relació que hi ha entre aquest ordre i l'espai és de correspondència; però el context immediatament anterior (que qualifica la monadologia, concepte del món com a cosa en si, de *Grund* del món com a objecte dels sentits) sembla autoritzar a precisar aquesta "correspondència" com a relació *Grund/Begründetes*, fonament/fundat; i això ens conduiria en la direcció d'interpretar aquest "ordre de coexistències" com "l'en si de l'espai"²².

Fins aquí, però, Kant està simplement interpretant Leibniz, si bé és veritat que ho fa en el sentit de

²¹ Cf. Vaihinger, *Com.* II, 146ss, sobre la llacuna denunciada per Trendelenburg, que duria Kant a ometre de considerar aquesta possibilitat, històricament sostinguda per Pistorius. El mateix Kant parlarà a *UE* (cf. *infra*) de "*objektive Gründe*" de l'espai. E. Henke (*Zeit und Erfahrung*, Hain, Meisenheim/Glain, 1978, pp. 110-112) denuncia de la hipòtesi intermèdia de Pistorius i Vaihinger que "es pot no només mostrar que és falsa, sinó, a més, en quines premisses descansa la interpretació que la proposa"; Henke parla de "relació cognitiva" consciència/objecte, de "dualisme ontològic en sentit cartesà", etc. No em pertoca aquí de jutjar el valor de la interpretació kantiana de Vaihinger o d'altres; sí que em sembla injust, ja ho he dit abans, acusar Kant d'haver omès de considerar l'objectivitat (no subjectivitat) de l'espai; al contrari, l'"Estètica" ho exclou; però això no comporta excloure un diguem-ne "en si de l'espai" que se situï en l'àmbit del donat al subjecte, en l'àmbit d'allò que "afecta" les nostres formes d'intuïció; l'existència d'aquest àmbit agradarà o no a intèrprets com Henke, però em sembla pertànyer a la lletra de la doctrina, a què Kant demanarà de ser fidel, perquè és l'única que n'expressa l'esperit (Ak XII, 397).

²² Res no ens autoritza, però, a anar més enllà, i, amb Vaihinger i altres, pretendre concloure *anàlogament* de l'espai a l'en si de l'espai. Tornarem sobre aquesta impossibilitat.

mostrar la semblança del leibnizianisme amb la pròpia doctrina; però això no ens autoritza a atribuir a Kant aquesta concepció. Les coses canvien, tanmateix, si analitzem un cèlebre passatge de l'escrit contra Eberhard²³. Kant hi retreu a Eberhard haver confós, mitjançant l'expressió ambigua "*objektive Gründe*", les últimes parts sensibles de la matèria amb les coses en si, suprasensibles, que ja no són cognoscibles sensiblement; amb la utilització d'aquella expressió, Eberhard sembla estar d'acord amb la *KrV*, quan realment entén, però, el simple com a part del fenomen; que, de fet, mai no siguem capaços de descobrir-lo, per la finitud de la nostra percepció, no impedeix que, de dret, el simple hi sigui pensat com a contingut en el mateix nivell (a diferència, també, i com hem vist, de la concepció veritable de Leibniz).

El que ens interessa ara és parar esment en el que diu llavors Kant:

Afirma que l'espai i el temps tenen, ultra fonaments subjectius, fonaments objectius, que són les coses en si; que són cognoscibles; que són el substrat extra- o suprasensible d'aquells espai i temps; que en són el noumen; que la *KrV* no ha dit altra cosa.

Val a dir, Kant afirma aquí més del que legitimament podria: no pot pas dir que les coses en si siguin cognoscibles (*erkenntbar*); el terme s'hauria d'entendre potser en el sentit que l'"Amfibòlia" deia

²³ Ak VIII, 207-208; W V, 320-322.

de la monadologia leibniziana que és correcta de les coses considerades com a objectes del mer enteniment, però no hi ha dubte que el terme és del tot desencertat²⁴.

Això no obstant, Kant deixa ben clar que fa seva la concepció d'uns fonaments objectius de l'espai i del temps, que, si bé no poden ser qualificats ja d'espacio-temporals (perquè l'espai i el temps són únicament formes subjectives de la intuïció -segons l'"Estètica", i malgrat Trendelenburg-), han de ser pensats en la línia d'aquell "ordre dels éssers simples coexistents" que en el passatge dels *MAN* atribuïa a Leibniz, i que configura el que seria "l'en si" de l'espai (i, anàlogament, del temps).

En la mateixa direcció som conduïts a partir de consideracions no ja exclusivament textuals, sinó intrínseques al sistema kantià mateix: fins a quin punt alguna cosa com ara E1 (T1) no és exigít per la dinàmica mateixa del kantisme?

Prenguem com a punt de partença els resultats de l'argumentació kantiana que, a partir del fenomen de les diferències de regió i la incongruència, mostra l'espai com a irreductiblement intuïtiu.

Havíem vist en fer la valoració del raonament kantià que el fet de ser una mà dreta o esquerra no és una propietat intrínseca seva, sinó que depèn de les característiques més generals de l'espai. Però encara

²⁴ Cf. Vaihinger, *loc. cit. supra*.

des d'aquest punt de vista hom podria plantejar a Kant la qüestió següent: què és el que fa que una mà concreta sigui per exemple dreta i no pas esquerra? On és la raó suficient d'aquest fet? La pregunta sembla donar peu a les crítiques leibnizianes: la raó de ser dreta i no pas esquerra una mà donada només pot buscar-se en la manera d'intuir l'objecte o en l'objecte mateix; atès que no sembla que estigui en la primera, haurà d'estar, doncs, en el segon. Ara bé, és clar que la raó de la determinació espacial concreta no pot ser ja espacial, si l'espai és una forma de la intuïció; per tant, ha de ser intel·ligible! Aquesta mena de raonaments ens condueixen al cor de les objeccions que a Kant adreçaren els leibnizians (i d'altres)²⁵: no hi haurà una analogia (Pistorius) entre l'espai i el temps com a formes subjectives de la intuïció i uns espai/temps reals i objectius? No hi haurà uns espai/temps intel·ligibles (Eberhard) dels quals les nostres formes d'intuïció siguin simplement un *simulacrum* (Lambert)? El mateix es podria dir, és clar, ampliat a les categories (Pistorius, Eberhard): no es pot concloure una relació analògica entre fenòmens i coses en si?

Kant, ben segur, ho nega; i tanmateix, no parla de *causa noumenon*²⁶ i de, cosa encara més sorprenent,

²⁵ Vegeu-ne les referències a Vaihinger, *ibidem*.

²⁶ Cf. p. ex. *KpV*, W VII, 171-172; *Ak V*, 55.

*duratio noumenon*²⁷? Què ens impedeix a nosaltres parlar d'una *spatialitas noumenon*?

Abans d'acarar, però, aquestes qüestions, vegem una mica més de prop si teniem raó en decidir com fèiem en la disjuntiva: la raó de les determinacions espacials concretes només pot estar o bé en la manera de representar-nos els objectes o bé en els objectes mateixos; com que no està en la primera, ha d'estar en els segons. Es ben bé així?

Val a dir que la qüestió no és tractada per Kant amb la claredat que hom desitjaria; només algunes referències més o menys incidentals i, sobretot, la coherència general de la doctrina²⁸ ens fan pensar que, efectivament, les determinacions espacials concretes dels cossos, les diferències empíriques de forma o magnitud, s'han d'adscriure en el kantisme a l'àmbit d'allò que és donat al pensament, i s'han de comptar en l'haver de la "influència" de les coses en si²⁹.

Ens sembla que cal interpretar en aquest sentit tots aquells textos que fan referència a la distinció entre lleis generals de la natura, cognoscibles a priori, i les lleis particulars que s'hi subordinen i

²⁷ Cf. W XI, 175; Ak VIII, 327.

²⁸ Segons l'esperit i segons la lletra (Ak XII, 397).

²⁹ Es la interpretació de, p. ex., Cantoni, "L'apriorité de l'espace dans la doctrine critique de Kant", *RMH*, 4, 1904; Paton, *Kant's metaphysic of experience*, Londres, 1961³, v. I, pp. 138-143. Cf. també Rousset, *La doctrine kantienne de l'objectivité*, París, Vrin, 1967, pp. 108-114. Vegeu en canvi, en sentit contrari, Hegel, *Wiss. Logik*, ed. cit., II, 111-112 (trad. cast. cit., 135-136).

que només es poden conèixer empíricament³⁰:

"L'enteniment és el fonament de les lleis empíriques, o sigui, d'una necessitat empírica, en què es pot comprendre *a priori* el fonament de la legalitat, p. ex., la llei de causalitat, però no el fonament de la llei determinada. Tots els principis metafísics de la natura són només fonaments de la legalitat." ³¹

On ha d'estar el "fonament de la llei determinada" sinó en "l'en si"? Certament, la distinció entre lleis empíriques i lleis universals s'afirma en Kant en relació amb les categories; però això no vol dir que el raonament no sigui extensible a l'espai i el temps:

"Les lleis empíriques com a tals no poden derivar llur origen del pur enteniment, tan poc com la immensa varietat dels fenòmens no pot ser suficientment entesa des de la pura forma de la intuïció sensible." ³²

Per què no? perquè conté quelcom que no pot ser anticipat³³. Les diferències empíriques són, ben segur, determinacions particulars de la llei universal, però llur particularitat no és deguda a l'enteniment³⁴, sinó a les coses. Tampoc no pot atribuir-se a la imaginació, ja que "en l'aprehensió d'un objecte donat dels sentits ella és lligada a una forma determinada d'aquest objecte"³⁵. Es la natura (desconeguda) de les coses en

³⁰ Cf. *KrV* A 127-128, B 165; *Prol.* § 36 (Ak IV, 318-320); *MAN*, Ak IV, 534; *KU*, Ak V, 183, 386; *UE*, Ak VIII, 250; *Ref1.* 5414, Ak XVIII, 176.

³¹ *Ref1.* 5414. Jo subratllo. Cf. també B 252/A 207.

³² A 127.

³³ B 209/A 167.

³⁴ B 165. Cf. també *KU*, Ak V, 406.

³⁵ *KU*, Ak V, 240. Jo subratllo.

si la que obliga la imaginació a sintetitzar en una forma empírica determinada i no en una altra³⁶.

En aquest sentit, el supòsit del retret que abans esbossàvem és fundat; però això no vol dir que la conseqüència que se'n volia treure també ho sigui: les coses en si continuen essent incognoscibles; l'únic que estem autoritzats a dir és que són de tal manera que ens apareixen sota una forma espacial concreta i no sota una altra (quadrades o circulars; de dreta o d'esquerra). Ens adherim així a la conclusió de Paton³⁷:

"A causa de la natura de la nostra ment, les coses ens han d'aparèixer com a espacials i temporals; però és a causa del caràcter de la cosa en si que veiem un objecte rodó i un altre quadrat; no coneixem què és aquest caràcter, però no podem veure'l com ser-quadrat o ser-rodó, perquè no és espacial."

El que és segur és que tot intent d'establir una analogia entre l'espai i el temps subjectius i l'en si és prohibit a la raó teòrica. I precisament per això esdevé més urgent encara explicar en quin sentit pot

³⁶ No crec que parli contra això *Proleg.* § 38 (W V, 191; Ak IV, 321-322): Kant hi diu que és l'enteniment qui determina l'espai en forma de cercle, de con, o d'esfera; però l'enteniment "en la mesura que conté el fonament de la unitat de la construcció d'aquestes figures"; en efecte, la construcció d'un cercle significa una unificació del divers que, si bé ha de tenir a la base la forma de la intuïció, ella sola no ens pot però fornir (cf. B 160-161); la síntesi és obra de l'enteniment (o, si es vol, de la imaginació productiva, que finalment se li ha d'assimilar -cf. B 162n-); però el que no és ja obra de l'enteniment és la decisió de sintetitzar en forma de cercle i no de triangle (probablement és això el que vol dir el text, ambigu, de B 271/A 224).

³⁷ *Op. cit.*, vol. II, p. 417.

haver parlat Kant de manera que hagi pogut semblar donar-hi peu.

* El concepte de *causa noumenon* o causalitat intel·ligible apareix bàsicament en el context de la problemàtica de la tercera antinòmia, a l'hora de resoldre el conflicte entre necessitat i llibertat, causalitat segons les lleis naturals i causalitat per llibertat. Recordem breument la solució kantiana de l'antinòmia³⁸: els fenòmens, essent com són simples representacions, han de tenir algun fonament³⁹ que no sigui ja fenomènic i que els determini com a representacions: "podem anomenar objecte transcendental la causa merament intel·ligible dels fenòmens en general"⁴⁰. I "res no ens impedeix" d'atribuir-li una causalitat que no sigui fenomènica, encara que el seu efecte aparegui en el fenomen. Podem parlar així d'una doble causalitat, intel·ligible per la seva acció (considerada com la d'una cosa en si), sensible pels seus efectes (com a fenomen)⁴¹. Des d'aquest punt de vista, ens és permès de pensar una causa intel·ligible, la causalitat de la qual no estaria determinada pels fenòmens (en ser intel·ligible) i seria, doncs, lliure, tot i que els seus efectes es manifestessin i poguessin ser determinats per manifestacions fenomèniques

³⁸ B 565ss/A 537ss.

³⁹ *Grund* (que, ja ho hem indicat, equival sovint a causa -*Ursache*-; cf. p. ex. B 565/A 537).

⁴⁰ B 522/A 494.

⁴¹ B 566-567/A 538-539.

anteriors⁴².

Cal notar que això és possible gràcies a: (1) la distinció entre fenòmens i coses en si, derivada finalment del caràcter ideal i subjectiu de l'espai i el temps; i, (2) la natura pròpiament sintètica de la categoria de causalitat: la causa i l'efecte poden no ser homogenis (*gleichartig*)⁴³; és de fet aquesta possibilitat de síntesi del que és heterogeni allò que fa resoluble les antinòmies dinàmiques⁴⁴: permet parlar d'una causalitat lliure *fora de* la sèrie dels fenòmens, *dins de* la qual, i, doncs, condicionats, es troben els seus efectes.

La *KrV* deixa, doncs, oberta la possibilitat d'una causalitat noümènica, i per tant lliure⁴⁵. Es aquest un concepte que es pot pensar; la cèlebre distinció entre pensament i coneixement⁴⁶ salva l'expressió "*causa noumenon*" del retret d'inconseqüència (la repetida afirmació kantiana que no hi ha coneixement sense intuïció). Es tracta d'un concepte que, buit de contingut (a manca d'intuïció), no és però

⁴² B 565/A 537.

⁴³ B 556/A 528.

⁴⁴ Cf. esp. B 557-559/A 529-531.

⁴⁵ Llibertat transcendental: independència de les condicions sensibles. Cf. B 831/A 803; *KpV*, W VII, 222 Ak V, 96-97.

⁴⁶ Vegeu esp. B XXVI, B 146-147, B 165, B 568/A 540. *KpV*, Ak V, 42-43, 48-49, 54, 136. Es, p. ex., il·lustrativa la correcció manuscrita de Kant sobre B 342/A 286: "*von uns erkannt werden*" substitueix "*gedacht werden*": és impossible conèixer objectes intel·ligibles, no pas pensar-los.

contradictori. Aquesta no contradictorietat li és garantida a més pel fet que, igual com la resta de les categories, no deriva de l'experiència⁴⁷, i per tant només hi és restringit per a obtenir coneixement:

"El concepte de *causa noumenon*, pel que fa a l'ús teòric de la raó, és possible, pensable, bé que buit. Però jo no exigeixo *conèixer teòricament* la natura d'un ésser *en tant que* té una voluntat *pura*; en tinc prou de poder-lo qualificar així, i per tant unir només el concepte de causalitat amb el de llibertat (...), a què em dóna certament autorització l'origen pur, no empíric, del concepte de causa." ⁴⁸

Però és que la raó pràctica exigeix, a més, la realització d'aquest concepte; no només es pot pensar, sinó que s'ha de pensar, en ser condició de possibilitat de la llei moral:

"La llibertat és l'única entre totes les idees de la raó especulativa de què sabem *<wissen>* a *priori* la possibilitat, bé que sense entendre-la *<einsehen>*, perquè és la condició de la llei moral, que coneixem *<wissen>*." ⁴⁹

Bé que siguem conduïts al concepte de llibertat a partir de la llei moral, és aquella qui té prioritat ontològica sobre aquesta⁵⁰, que és però primera en l'ordre del coneixement:

"La llei moral ens és donada d'alguna manera com un fet de la raó pura *<Faktum der reinen Vernunft>*, del qual som conscients a *priori* i que és cert apodícticament." ⁵¹

⁴⁷ *KpV*, Ak V, 55-56, 136 (W VII, 171-172, 269). Cf. també: *Pröl.* § 33; *KrV* B 305-306.

⁴⁸ *KpV*, Ak V, 55-56; W VII, 172. Kant subratlla.

⁴⁹ *KpV*, Ak V, 4; W VII, 108.

⁵⁰ *Ordo essendi/ordo cognoscendi*; cf. *ibid.*, nota.

⁵¹ Ak V, 47; W VII, 161.

Així, aquell concepte que per a la raó teòrica era només pensable, obté gràcies a la raó pràctica una realitat objectiva:

"<La llei moral> determina, doncs, allò que la filosofia especulativa havia de deixar indeterminat, a saber, la llei d'una causalitat el concepte de la qual era en l'última només negatiu, i li forneix així per primera vegada realitat objectiva." ⁵²

Realitat objectiva que, bé que pràctica, i, doncs, sense fornir coneixement o ampliar l'àmbit de veritat de la raó teòrica⁵³, és tanmateix indubitable⁵⁴.

* El concepte de *duratio noumenon* posa més problemes. L'expressió com a tal apareix només, pel que conec, en l'opuscle de 1794 *Das Ende aller Dinge*, on Kant tracta qüestions relatives al judici final i la fi del món, i on sosté que, pel que fa a aquesta mena de problemàtiques, cal recórrer a la consciència moral més enllà de concepcions imaginatives; és en aquest context que analitza la relació entre el temps i l'eternitat, en comentar l'expressió "passar del temps a l'eternitat" -aplicada a la mort-: si ha de tenir un sentit, l'eternitat no pot ser un temps infinit (car llavors no es deixaria realment el temps)⁵⁵:

"Així, s'ha de voler dir amb això una fi de tot temps, una duració ininterrompuda però com a magnitud completament incomparable amb el temps (*duratio noumenon*), de la qual no ens podem fer

⁵² Ak V, 47; W VII, 162.

⁵³ Vegeu-ne l'estatut epistemològic a *KpV*, W VII, 266-269; Ak V, 134-136.

⁵⁴ W VII, 164; Ak V, 49.

⁵⁵ W XII, 175; Ak VIII, 327.

cap concepte (més que negatiu)."

Aquest pensament, alhora lúgubre (*grausend*) i atractiu (*anziehend*), sembla estretament lligat (*verweben*: entreteixit) amb la raó humana, ja que el trobem en tots els pobles i en totes les èpoques.

"Si seguim la transició del temps a l'eternitat (pugui o no aquesta idea tenir realitat objectiva, considerada teòricament, com a ampliació del coneixement), com fa la raó mateixa en la consideració moral, topem amb una *fi de totes les coses* com a éssers temporals i com a objectes d'experiència possible; però aquesta fi és alhora, en l'ordre moral dels fins, el començament d'una duració d'aquests mateixos éssers com a *suprasensibles*, que no estan sotmesos per tant a condicions de temps, i que, ells i el seu estat, no són capaços de cap altra determinació que la moral." ⁵⁶

A primer cop d'ull hom podria estar temptat de rebutjar el concepte de *duratio noumenon*, tan paradoxal com sembla en relació amb la doctrina de l'"Estètica", assistit pel fet que únicament és formulat en aquest passatge i que, a més, pot semblar no expressar una opinió pròpia de Kant, sinó només el seu comentari sobre un lloc comú "del llenguatge de la pietat"⁵⁷.

El seu caràcter universal, d'altra banda, tampoc no va salvar l'argument físico-teològic de l'existència de Déu⁵⁸ de la sentència condemnatòria del tribunal crític. Que estigui entreteixit amb la raó humana no en garanteix la validesa objectiva, com el caràcter "natural i inevitable" de l'aparença transcendental no

⁵⁶ *Ibid.* Kant subratlla.

⁵⁷ *Ibid.*

⁵⁸ "El més antic, el més clar, i el més adient a la comuna raó humana", *KrV* B 651/A 623.

la fa menys il·lusiós⁵⁸.

Però en sembla que el segon dels passatges transcrits dificulta aquesta interpretació, en permetre precisar el lloc d'aquesta idea en el context epistemològic de la filosofia kantiana: la noció de fi de totes les coses com a éssers temporals, i, doncs, el concepte de *duratio noumenon*, bé que sense realitat objectiva teòrica, té una justificació pràctica, i es pot així arrengher amb les altres idees que comparteixen aquests trets i que Kant tracta de manera més explícita. La "consideració moral" de la raó ens duu a pensar (que no conèixer) en una existència ininterrompuda de l'home (primer postulat) que no podem representar-nos altrament que com a duració:

"no vull ni esmentar els predicats transcendents, com p. ex. una magnitud de l'existència, això és, duració, que no té lloc però en el temps, l'únic mitjà possible per a nosaltres de representar-nos l'existència com a magnitud." ⁵⁹

Penso, doncs, que en l'opuscle de 1794 la noció de *duratio noumenon* és acollida com a pròpia per Kant. I encara més: lluny de ser un concepte afegit accidentalment des del tractament d'un problema menor, crec que explícita el que és un component de la filosofia pràctica de Kant⁶¹. La raó pràctica exigeix

⁵⁸ KrV B 355/A 298.

⁵⁹ KpV W VII, 270; Ak V, 137. En el context dels postulats, sobre l'existència de Déu.

⁶¹ Amb Havet, *Kant et le problème du temps*, Gallimard, Paris, 1946³, esp. part II (pp. 167-226); Bruch, *La philosophie religieuse de Kant*, Aubier-Montaigne, Paris, 1968, cap. 3; Ricoeur, "La liberté selon

el concepte de duració intel·ligible; la consideració moral ens duu a alguna mena de temporalitat pràctica, per difícil que pugui ser el seu acolliment en el marc teòric dibuixat per la *KrV*.

La qüestió ha estat tractada pels intèrprets sobretot en el context de la filosofia de la religió de Kant, a l'hora de pensar la possibilitat de l'acte de conversió⁸².

La conversió (el canvi en el fonament de les màximes de l'acció, de la inclinació al mal a la decisió de regeneració) és un acte que cal situar a nivell del caràcter intel·ligible⁸³. La doctrina del caràcter intel·ligible apareixia ja en la *KrV*, referida a la problemàtica de la tercera antinòmia: el caràcter intel·ligible és al fonament del caràcter sensible o fenomènic⁸⁴; s'hi pot aplicar la solució general de l'antinòmia: el caràcter intel·ligible, fora del temps, es pot pensar com a lliure, bé que aparegui fenomènicament, en el temps, com a condicionat⁸⁵.

Però si intemporalitat implica immutabilitat⁸⁶,

l'espérance", en *Le conflit des interprétations*, Seuil, P., 1969; Philonenko, *op. cit.*, II, cap. 3.

⁸² Havet, *op. cit.*, pp. 193-207; Bruch, *op. cit.*, pp. 87-90.

⁸³ *Religion*, W VIII, 688-689, 697-699, 728-729; Ak VI, 39-40, 47-48, 74.

⁸⁴ B 568/A 540. Caràcter: llei de la pròpia causalitat (B 567/A 539).

⁸⁵ En començar el capítol 5 vam esbossar aquesta doctrina, tot i comparant-la amb la posició leibniziana.

⁸⁶ *KrV* B 291-292, B 48-49/A 32, B 569/A 541; *Ende aller*

com entendre la possibilitat de la conversió, que suposa un canvi de fonament de la màxima de l'acció? El canvi d'actitud que la noció de conversió implica, no suposa un temps intel·ligible?

De fet, aquesta idea és ja implicada en la mateixa *KpV*: no només es pot interpretar que el primer postulat (immortalitat) l'exigeix⁸⁷, sinó que el mateix *sollen* ho demana⁸⁸: no representa una tensió entre el que hi ha i el que hi hauria d'haver que hem de pensar en termes d'anterior i posterior, d'abans i després?

El problema que es planteja, llavors, és el de la coherència de la doctrina: és el concepte de *duratio noumenon* o temps intel·ligible legítim segons la *KrV*? Es un concepte que la raó pràctica pot exigir de pensar; però és pensable?

El primer que cal dir és que, en tot cas, no se'n pot justificar la "pensabilitat" de la mateixa manera que ho fèiem amb la noció de *causa noumenon*:

1. El seu "origen" és diferent. Es pot pensar en

Dinge, W XI, 176 (Ak VIII, 328).

⁸⁷ Així pensen Ricoeur, *op. cit.*, p. 411; Philonenko, *op. cit.*, II, pp. 169-170. Lachièze-Rey (*L'idéalisme kantien*, Vrin, París, 1972³, p. 202) el denuncia per això mateix com a il·legítim (el considera "poc compatible amb el conjunt del sistema, car sembla transportar al món transcendent i hipostasiar les condicions temporals d'un programa indefinit"); Havet reconeix una certa gratuïtat en la introducció kantiana del postulat, car Déu podria mesurar exactament l'esforç fet a cada instant, i jutjar del progrés per una fracció, sense necessitat de fer-lo infinit; però no per això, continua Havet, desapareix la temporalitat; finit o infinit, el cas és que en cada instant hi ha inclosa "l'exigència d'un depassament de si mateix, d'una marxa vers un ideal" (*op. cit.*, p. 191).

⁸⁸ Cf. Philonenko, *ibidem*.

un concepte buit d'intuïció; però quin sentit té assajar una fórmula semblant d'una forma de la intuïció-intuïció formal?

"Les categories no es funden, pel que fa al seu origen, en la sensibilitat, com les *formes d'intuïció*, espai i temps; per això semblen permetre una aplicació estesa més enllà de tot objecte dels sentits." ⁸⁸

2. El concepte de causa pertany a les categories dinàmiques; en permetre una síntesi de l'heterogeni, fa possible salvar el conflicte de la tercera antinòmia (un raonament anàleg val per a la quarta) i afirmar, alhora, tesi i antitesi (es pot admetre que la condició, intel·ligible -fora de la sèrie-, sigui incondicionada). Però no es pot fer una argumentació equivalent amb les idees cosmològiques matemàtiques: composició (primera antinòmia) i divisió (segona antinòmia) de qualsevol magnitud suposen la síntesi de l'homogeni: per això la condició de la sèrie ha de pertànyer també, al seu torn, a la sèrie; no es pot admetre cap condició incondicionada, i tesi i antitesi són, ambdues, falses⁷⁰.

Això vol dir que tota pretensió d'establir una analogia entre el temps com a forma subjectiva de la intuïció i una realitat en si "d'alguna manera" temporal (com intenten els assaigs dels leibnizians que abans esmentàvem) haurà d'afrontar l'existència d'una

⁸⁸ B 305. Kant subratlla.

⁷⁰ B 558-559/A 531-532. Sobre la important distinció dinàmic/matemàtic, vegeu també B 446-448/A 418-420; B 199/A 160 i B 201n; B 563-564/A 535-536; *Prol.* § 53.

realitat "d'alguna manera" antinòmica per a la raó teòrica (en la mateixa mesura contradictòria com precisa es pretengui la semblança entre els dos termes de l'analogia).

Hem de concloure, doncs, que el concepte de *duratio noumenon* no és pensable en el kantisme (no diguem ja cognoscible)? L'única explicació possible que en salva un cert ús és la següent⁷¹: afirmar el caràcter intemporal del noumènic no equival a predicar-ne la immutabilitat.

En efecte, la raó pràctica (*sollen*), l'obertura a l'esperança (conversió), suposen un abans i un després, i exigeixen així alguna mena d'anàleg al temps⁷², que podem pensar (*denken*) només si tenim en compte que no és el mateix intemporalitat que immutabilitat: canvi i permanència són, ambdues, categories *fenomèniques*, i són, totes dues, inaplicables a la cosa en si⁷³.

Resta únicament explicar els passatges, esmentats fa una mica, on Kant sembla lligar intemporalitat amb

⁷¹ Compartida pels intèrprets que defensen la noció de temporalitat pràctica (llevat d'Havet, que nega, contra la lletra del kantisme, la intemporalitat del noumènic). Cf. esp. Bruch, *op. cit.*, p. 89, que, de totes maneres, em sembla que va massa de pressa en assimilar amb el temps allò que Kant diu de la causa (pp. 87-80); l'únic que salva l'expressió de *duratio noumenon* és l'explicació que segueix.

⁷² Prenent el mot *latissimo sensu*, perquè Kant ens hi autoritza (B 594/A 566); però no en sentit estricte (*Prol.*, § 58; cf. també *KU*, § 90; *Relig.*, Ak VI, 65n).

⁷³ Vegeu la lletra a Herz de 21.2.1772 (Ak X, 134); B 183-187/A 144-147. Sense el temps no es pot pensar el moviment (ser a llocs diferents en moments diferents) ni l'immobilitat (ser al mateix lloc en moments diferents).

immutabilitat:

"Res no passa <*geschieht*> <al subjecte> en tant que és *noûmen*; no s'hi troba cap canvi, que exigeix determinació temporal dinàmica, per tant <no s'hi troba> cap lligam amb fenòmens com a causes." 74

Semblantment:

"El dia darrer pertany encara al temps; car encara hi passa <*geschieht*> quelcom (no pertany a l'eternitat, on res no passa <*geschieht*>, perquè això seria continuació del temps)." 75

Allò que es nega, doncs, del noûmènic és el *geschehen*, que pertany sempre al curs del món sensible; cal entendre'l com a sinònim d'efecte (hi autoritza B 289: "tot el que passa <*geschieht*> (tot esdeveniment) pressuposa una causa"). Es prohibeix aplicar a l'intel·ligible el concepte de canvi, que suposa el temps⁷⁶; però com que també el concepte contrari d'immutabilitat el suposa⁷⁷, resta oberta la possibilitat de merament pensar allò que la raó pràctica (deure, immortalitat, conversió) exigeix; només des d'aquest punt de vista l'expressió *duratio noumenon* i el concepte de temps intel·ligible són admissibles en el kantisme (no forneixen coneixement; la cosa en si continua incognoscible).

* Del que hem dit en les pàgines precedents, resulta clarament que no es pot parlar de cap manera d'una *spatialitas noumenon*: com a forma de la intuïció,

74 B 569/A 541. Kant subratlla.

75 W XI, 176; Ak VIII, 328. Kant subratlla.

76 B 48-49/A 32; B 281-282.

77 A Herz, 21.2.1772 (Ak X, 134).

no se li pot aplicar el raonament referent a la causa; però no permet tampoc cap argumentació com la que hem realitzat amb el temps. Es tracta d'un concepte no pensable, contradictori en el kantisme: intuïció conceptual (?), ens duu inevitablement a les antinòmies matemàtiques.⁷⁸

Cal concloure, per tant, que es tracta d'un concepte que la raó teòrica no ens permet de pensar? Això no seria pas especialment greu si no fos que, segons sembla, la raó pràctica ens ho exigeix. Perquè, en efecte, sembla que diferents idees de la filosofia pràctica de Kant impliquen la *coexistència d'éssers diferents* (altrament, quin sentit tindrà el mateix imperatiu categòric?), *la qual cosa defineix precisament l'espai leibnizià E1.*

La solució a aquesta dificultat prové d'un aclariment terminològic: allò que, de fet, prohibeix de pensar la raó teòrica (allò que és contradictori -intuïció conceptual- i font d'antinòmies) és una espacialitat de l'en si entesa segons el model de l'espai forma de la intuïció; és a dir, aplicar al noümenic la correcció kantiana a E2 leibnizià; però no sembla haver-hi cap contradicció a aplicar-li

⁷⁸ Per tant, a la pregunta que fèiem per la raó suficient del ser dreta o esquerra una mà donada cal respondre amb un reconeixement dels límits de la raó especulativa: aquella raó és fora del nostre abast. Sabem que no es troba en nosaltres, i que depèn d'alguna característica de la realitat en si; i sabem encara que aquesta característica no pot ser espacial, perquè l'espai és una forma de la intuïció; però la seva determinació positiva se'ns escapa.

l'equivalent a E1; i és això només el que la raó pràctica sembla exigir (coexistència i pluralitat).

Des de 1768, Kant s'ha impossibilitat qualificar aquesta coexistència com a "espacial"; això marca la irreductibilitat pregona entre Leibniz i Kant pel que fa a aquesta temàtica: l'espai és per Kant entès sempre com a quelcom d'ordre intuïtiu, no pas conceptual: E2 ha de deixar lloc a l'espai de l'"Estètica"; i això és segons Kant l'espai *tout court*.

Per a reduir la distància entre kantisme i leibnizianisme, més enllà de diferències terminològiques⁷⁸, cal que ens trasllem a la concepció E1 de l'espai segons Leibniz: les relacions de coexistència, que anomena espacials, s'han d'entendre com a relacions de co-presència entre mònades inextenses (no-espacials en termes kantians), i, doncs, *qualitativament*. No hi fa res que Kant, en prendre com a base els textos de la correspondència amb Clarke, l'interpreti *quantitativament* (ordre entre els cossos, homogeni), amb què la seva crítica esdevé fàcil i, en gros, prou reeixida. La qüestió és que la raó

⁷⁸ Al capdavant, el que Kant mai no anomenarà espai (E1, perquè conceptual i no intuïtiu), tampoc ens resulta a nosaltres fàcil de fer-ho; tendim també a pensar per espai les *partes extra partes* i la continuïtat pròpies d'E2, més aviat que no pas la coexistència conceptual d'E1: no anomenem espacials les relacions que mantenen entre si els conceptes en una frase, per servir-nos d'un exemple de Belaval que ja hem utilitzat. El que sovint pot confondre els intèrprets, i que nosaltres hem mirat sempre de tenir present, és que és precisament el que Kant no pot pensar com a espacial allò que constitueix, per Leibniz, la noció més estricta i rigorosa d'espai.

teòrica no pot pas declarar la impossibilitat d'una realitat composta de substàncies intel·ligibles⁸⁰, i que la raó pràctica condueix a una determinació positiva del món que, al capdavant, no és tan diferent de la leibniziana, prescindint del fet que aquesta es pretén coneixement: *cal pensar* el món (en si) format per éssers que *canvien* (conversió, etc). Altrament, restaria inintel·ligible la dimensió moral de l'home.

I la dificultat d'imaginar aquesta exterioritat d'éssers coexistents i aquest canvi en els seus estats sense recórrer a l'espai i al temps, formes d'intuïció, deu ser finalment la mateixa que hi ha en pensar l'espai leibnizià E1 sense el suport imaginatiu d'E2.

⁸⁰ Cf. A 358-359, B 427-428, i el començament d'aquest apartat.

6. CONCLUSIONS.

Què resulta, doncs, de la nostra recerca? Quina ha estat la interpretació kantiana de Leibniz?

Si les nostres anàlisis han estat correctes, cal començar recordant la necessitat de replantejar aquesta qüestió, tenint en compte els dos elements següents: primer, la diferència entre les interpretacions kantianes de Leibniz segons corresponguin a l'època pre-crítica o a l'època crítica; i, segon, l'existència, a l'interior de l'etapa crítica, de dues interpretacions diferents del leibnizianisme. Cal subdividir, per tant, la qüestió del començament en dues preguntes, una relativa al moment pre-crític i una altra al crític.

Pel que fa a la primera consideració, cal tenir present que la distinció entre les etapes pre-crítica i crítica no respon, en l'afer que ens ocupa, a diferències intrínseques al kantisme (que són allò que, d'habitud, duu els intèrprets a distingir els dos períodes), sinó a un fet d'ordre diferent: la notable diferència en el coneixement de Leibniz que en un i altre període els textos kantians testimonien i les dades històriques corroboren; el que Kant diu de Leibniz en l'etapa pre-crítica és més aviat escàs, poc elaborat, i, sobretot, força imprecís; per això, la interpretació kantiana de Leibniz en aquest període és (a més d'implícita: Kant mai no hi fa una exposició sistemàtica de Leibniz) perfectament aplicable als leibniziano-wolffians; la qual cosa no necessàriament

significa que Kant consideri els segons fidels lectors del primer, sinó, més versemblantment, que gairebé només coneix el primer pel que en diuen els segons. Aquesta impressió és confirmada, a més, per una anàlisi històrica: és poc el que sembla que Kant ha llegit directament de Leibniz, i és també poc el que, de fet, de Leibniz havia publicat. Només el fet que, això no obstant, Kant s'hagi mogut, durant tot el període pre-crític, en un context leibnizià, ens ha obligat a analitzar-ne els elements principals, i especialment el que ha estat, en l'etapa crítica, el fil conductor de la nostra recerca: el concepte d'espai. Una certa exigència de completesa en la nostra investigació no ens hauria permès, tampoc, altra cosa.

Les consideracions precedents ens obliguen a relativitzar el valor dels elements d'interpretació de Leibniz del Kant pre-crític: llegit en clau wolffiana, Leibniz tendeix a confondre's amb alguna de les múltiples monadologies físiques que sorgiren en l'època; allò que segurament dóna alguna rellevància a aquest leibnizianisme és que forneix el sòl sobre què Kant comença a caminar: en són mostra bona part dels problemes amb què Kant topa i, també, l'aparell terminològic i conceptual amb què s'hi enfronta. La *Monadologia physica* és un exemple clar i privilegiat d'això que diem: exemple clar, perquè el problema que té com a objecte, el laberint del continu, és central en el leibnizianisme, i perquè la solució que al problema creu donar descansa en el fet de posar en joc

els conceptes, leibnizians, de mònada i d'espai; i exemple privilegiat, perquè permet explicar bona part de l'evolució de Kant: les dificultats de mantenir-se en la posició allà dibuixada (una certa reformulació del leibnizianisme, que ha fet seva) esclaten l'any 1768 (descobriment, amb la incongruència espacial, de la insostenibilitat del concepte d'espai que li permetia, bé o malament, salvar el laberint del continu, el qual, doncs, reapareix; al mateix temps, sorgeixen nous problemes a l'hora de pensar la realitat de l'espai), i condueixen Kant vers el criticisme. La crítica al leibnizianisme de l'opuscle sobre les regions en l'espai de 1768 és la crítica a la reinterpretació que Kant n'havia fet, i que havia sostingut com a pròpia. L'anàlisi de la posició esbossada en la *Monadologia physica* i de la crítica continguda en les *Gegenden im Raume* ha estat, per això, central en la part corresponent a l'estudi de la concepció kantiana de Leibniz en l'etapa pre-crítica.

Quant al període crític, el primer que cal notar és que les exposicions kantianes de Leibniz són explícites, sistemàtiques, i d'una certa importància, tant intrínseca (lloc de la crítica a Leibniz en el sistema kantià) com també històrica (pretensió de fidelitat al Leibniz original). Coincideix amb això el fet que, des de 1765 i, sobretot, des de 1768, és a l'abast del públic filosòfic de l'època un bon nombre d'obres de Leibniz fins llavors inèdites o, simplement, introbables.

Per tant, un primer element de resposta a la qüestió per la interpretació kantiana de Leibniz és el següent: cal buscar aquesta interpretació sobretot en els textos corresponents al període crític; quant als pre-crítics, la significació dels elements d'interpretació fornits per Kant ha de ser relativitzada, a partir de les consideracions prèvies.

Però, a més, i és la segona consideració que fem en començar, cal tenir present, i explicar, que hi ha en el període crític de Kant, coexistents, dues interpretacions diferents de Leibniz.

D'una banda, trobem la interpretació del leibnizianisme fornida per la *KrV* (especialment, l'"Amfibòlia"), que els manuscrits inacabats sobre els progressos de la metafísica (*Fortschritte*) reprenen: Leibniz i el leibniziano-wolffisme són posats en un mateix sac, i se n'exposa el sistema com a derivat d'una intel.lectualització dels fenòmens, causada pel desconeixement de la irreductibilitat de la sensibilitat al coneixement intel.lectual; això comporta tractar les coses que són objectes dels sentits, fenòmens, com si fossin objectes del pur enteniment, i és això el que explica les diverses doctrines particulars del leibnizianisme: monadologia, principi dels indiscernibles, harmonia preestablerta, reducció de tota oposició a oposició lògica.

D'altra banda, però, els *MAN* i *UE* forneixen una explicació diferent de la filosofia leibniziana: s'hi diu que el desconeixement de l'especificitat del

coneixement sensible és una tesi wolffiana, però que cal no atribuir al Leibniz històric; o, si més no, que hi ha en el Leibniz històric elements que permeten i fins obliguen a negar la coherència d'aquella doctrina amb el tot del sistema, d'on, per tant, ha de ser lògicament exclosa: especialment, la distinció entre els nivells fenomènic i monàdic, que permet, per exemple, resoldre el problema del continu. L'error que l'"Amfibòlia" denunciava, i que cal continuar denunciant, no ha estat, però, comès per Leibniz, sinó només pels leibniziano-wolffians; aquell, al contrari, s'atansaria extraordinàriament a la posició sostinguda per la *KrV*, que pot ser presentada gairebé com la seva apologia.

Com explicar aquesta dualitat d'interpretacions? Vista la impossibilitat de reduir-les l'una a l'altra, i admesa la sinceritat de Kant en formular-les, la nostra tasca ha consistit a mostrar de quina manera Leibniz podia permetre dues lectures tan diferents.

Quina és l'arrel del leibnizianisme segons la lectura de la *KrV* i dels *Fortschritte*? Segons declara Kant, la confusió dels fenòmens amb les coses en si. Però, en realitat, la necessitat de distingir-los resulta en el kantisme de la teoria de l'espai i el temps, que els entén com a formes subjectives de la intuïció i no pas com la relació objectiva entre les coses. Es la ignorància d'aquesta doctrina el que duu Leibniz als errors que Kant denuncia.

Quina és l'arrel de l'autèntica metafísica de

Leibniz segons *MAN* i *UE*? Pel que Kant diu, la distinció entre l'àmbit de la realitat fenomènica i l'àmbit de la realitat monàdica. Però, en realitat, al parer de Kant, aquesta distinció només resulta de la concepció de l'espai (i del temps) sostinguda per l'"Estètica transcendental". Es haver-la sostingut el que permet salvar Leibniz dels errors en què els leibniziano-wolffians han incorregut.

Segons aquesta anàlisi, la clau de les dues interpretacions del leibnizianisme fornides per Kant s'ha de buscar en la doctrina de l'espai i el temps. I aquest ha estat el fil conductor de la nostra recerca: què hi ha en la concepció leibniziana de l'espai (i del temps) que permeti ser llegit honestament tant en el sentit d'ordre entre les coses (interpretació que duu a la versió de la *KrV* i dels *Fortschritte*) com en el sentit de forma dels fenòmens (lectura que duu a la interpretació dels *MAN* i *UE*)?

Al meu parer, l'existència en Leibniz de dos sentits del concepte d'espai, el que hem anomenat E1 i E2 (i que, anàlogament, s'aplica també al temps): un sentit estricte, que el defineix com l'ordre de coexistència entre els éssers reals, que són les mònades, inextenses; i un sentit menys estricte, que l'entén com l'ordre de coexistència entre els cossos, fenomènics, extensos; el primer sentit configura l'espai com a xarxa de relacions concretes i indivisibles; som en l'àmbit de la qualitat, de l'heterogeneïtat, de la discretesa; el segon, permet de

pensar-lo, com exigeix la matemàtica, com un marc abstracte, format per relacions divisibles, quantitatives; som en el regne de l'homogeneïtat i de la continuïtat.

Aquesta doble significació del concepte d'espai (i de temps) és fonamental per entendre el leibnizianisme: consistent amb l'esperit del sistema, permet donar raó de dificultats aparents en la seva lletra; permet interpretar en sentit fort el principi de la identitat dels indiscernibles, i explica també la possibilitat de fer-ne una versió feble; mostra l'enllaç estret entre les nocions de mónada i de monadologia, de substància i de xarxa de relacions; permet resoldre el laberint de la composició del continu.

I, a més, o sobretot -atès l'objecte de la nostra recerca-, permet donar raó de l'existència en Kant de les dues interpretacions diferents del leibnizianisme esmentades.

Es a partir de la definició d'espai com a ordre de coexistència entre les substàncies (mònades) que cal entendre la crítica de *KrV* i *Fortschritte* a Leibniz; només des d'ella té sentit, perquè és ella el que impossibilita introduir la distinció kantiana entre fenòmens i coses en si, i, per tant, és ella el que és a l'origen de l'error fonamental del leibnizianisme, d'on tots els altres deriven, que aquestes obres denuncien: haver comès amfibòlia transcendental.

I és només la concepció de l'espai com a ordre de coexistència entre els fenòmens (cossos) el que fa

possible que Kant interpreti l'espai leibnizià com a forma dels fenòmens, d'on resulta la lectura que del leibnizianisme ofereixen *MAN* i *UE*; i ho fa possible de dues maneres: perquè tolera un lliscament de sentit, des de "l'ordre de coexistència entre els fenòmens" al "fenomen de l'ordre de coexistència"; i, sobretot, perquè se situa en el nivell dels fenòmens i no en el de les mònades (substàncies), amb la qual cosa exigeix a Kant explicar què és en Leibniz el que permet de distingir els dos àmbits (fenomènic/monàdic), cosa que aquell només pot explicar (hem parlat d'interferència del filòsof en l'historiador de la filosofia) a partir de la doctrina de l'"Estètica", que ha, doncs, d'atribuir a aquest.

Que sigui la distinció entre E1 i E2 el que expliqui, com hem pretès, l'existència en el kantisme de dues interpretacions diferents de Leibniz no significa, tanmateix, que Kant hagi tingut clara consciència d'aquella distinció, ni que les seves lectures hagin estat fidels. Al contrari, pensem que Kant ha desconegut, sempre (i també, doncs, en *KrV* i *Fortschritte*), el sentit originari de l'espai leibnizià (E1); i que ha alterat també, en l'exposició del leibnizianisme de *MAN* i *UE*, el significat precís d'E2.

Per això, la mateixa distinció entre E1 i E2 ens ha servit encara de fil conductor per a jutjar la fidelitat històrica de les interpretacions kantianes de Leibniz.

No ha estat difícil mostrar que, sota la definició

de l'espai com a ordre entre les substàncies (E1), Kant col·locava en realitat propietats que, en rigor leibnizià, pertanyen només a E2 (homogeneïtat, continuïtat, divisibilitat, etc). I encara menys difícil ha resultat fer veure: (a) la il·legitimitat del lliscament de sentit a què abans al·ludíem, des de "l'ordre de coexistència dels fenòmens" al "fenòmen de l'ordre de coexistència"; i (b) la il·legitimitat, atribuït a Leibniz, del raonament que conclou de la diferència de nivells fenomènic/monàdic a allò que en el kantisme possibilitaria l'establiment d'una tal diferència (l'espai com a forma de la intuïció).

Per això hem pogut dir que, en realitat, allò que Kant exposa com l'espai leibnizià a partir d'E1 és, en realitat, l'espai pensat a partir de les propietats d'E2; i que allò que exposa com l'espai leibnizià a partir d'E2 és, en realitat, la correcció kantiana a E2 (l'espai de l'"Estètica").

La conclusió que resulta d'aquí és òbvia: el sentit profund de la concepció veritable de l'espai en Leibniz ha restat amagat per a Kant; l'explicació d'això és banal: Kant no és un historiador de la filosofia; ni ho ha volgut ser, ni tenia tampoc (si més no, quant a Leibniz) les eines -textos- necessàries per ser-ho.

Resta sempre, per això mateix, la possibilitat de la pregunta: què hauria passat si Kant hagués conegut els textos de Leibniz de què nosaltres disposem? I més si tenim en compte, com hem assenyalat en les darreres

pàgines de la nostra recerca, l'existència d'elements que semblen apropar determinades reflexions kantianes a alguns aspectes de la noció leibniziana de mónada i d'espai monàdic (E1). Però és aquella una qüestió que no pot pas ser contestada, almenys des de la perspectiva, històrica, en què ens hem situat.

7. BIBLIOGRAFIA.7.1. FONTS.7.1.1. Leibniz.

Belaval (Y.), *G.W. Leibniz. Confessio Philosophi*, Vrin, Paris, 1960.

Couturat (L.), *Opuscules et fragments inédits de Leibniz*, Paris, 1903; reed. Olms, Hildesheim, 1966.

Dutens (L.), *G.G. Leibnitii Opera Omnia, nunc primum collecta, in classes distributa, praefationibus et indicibus exornata*, 6 vv., Ginebra, 1768; reed. Olms, Hildesheim, 1989.

Erdmann (J.E.), *G.W. Leibnitii Opera philosophica Omnia*, Berlin, 1840; reed. Scientia, Aalen, 1974.

Gerhardt (C.I.), *Die philosophischen Schriften von G.W. Leibniz*, 7 vv., Berlin, 1875-1890; reed. Olms, Hildesheim, 1978.

---, *Leibnizens mathematische Schriften*, vols. I-II, Londres-Berlin, 1850; vols. III-VII, Halle, 1855-1863; reed. Olms, Hildesheim, 1971.

Grua (G.), *G.W. Leibniz. Textes inédits*, 2 vv., P.U.F., Paris, 1948.

Lestienne (H.), *G.W. Leibniz. Discours de Métaphysique*, 1907; reed. Vrin, Paris, 1986.

7.1.2. Kant.

Acadèmia prussiana de ciències, *Kant's gesammelte Schriften*, 29 vv., Berlin, 1802ss.

Heidemann (I.), *Immanuel Kant. Kritik der reinen Vernunft*, Reclam, Stuttgart, reed. 1982.

Schmidt (R.), *Immanuel Kant. Kritik der reinen Vernunft*, Meiner, Hamburg, reed. 1976.

Weischedel (W.), *Immanuel Kant. Werkausgabe*, 12 vv., Insel, Wiesbaden, 1960; reed. Suhrkamp, Frankfurt/M., 1984.

7.1.3. Altres.

Aristòtil, *Categories; Tòpics; Primers i Segons analitics*; citats a partir de la trad. cast. en: *Tratados de lógica*, Gredos, 2 vv., Madrid, 1982-

- 1988; *Metafísica*, ed. i trads. llat. i cast. Gredos, Madrid, 1982²; *Física*, ed. i trad. fran. "Les belles lettres", 2vv., Paris, 1983^a i 1986^a.
- Arnauld (A.) i Nicole (P.), *La logique ou l'art de penser*, 1662; trad. cast. Alfaguara, Madrid, 1987.
- Arriaga (R. de), *Cursus Philosophicus*, Anvers, 1632; reed. Paris, 1647⁴.
- Bacon (F.), *Instauratio Magna. Pars secunda operis, quae dicitur Novum Organum, sive Indicia vera de interpretatione naturae*, 1620; trad. cat. Laia, Barcelona, 1987.
- Baumgarten (A.G.), *Metaphysica*, 1739; reed. Halle, 1757⁴; en: Ak XVII, 5-226 (llevat dels §§ 504-699, en: Ak XV, 5-54).
- Bayle (P.), *Dictionnaire historique et critique*, 1695-1697; reed. (de l'edició de Paris, 1820-1824) Slatkine Reprints, Ginebra, 1969.
- Descartes (R.), *Meditations metafísiques, Principis de la filosofia, lletres a Beeckman i a Clerselier: segons l'edició a cura d'Alquié: Oeuvres philosophiques*, Garnier, Paris, vol. 1, 1963, reed. 1976; vol. 2, 1967, reed. 1983; vol. 3, 1973, reed. 1983.
- Eberhard (J.A.), *Allgemeine Theorie des Denkens und Empfindens*, Berlín, 1776; reed. Olms, "Documenta Semiotica. Serie 6: Philosophica", Hildesheim, 1984.
- , *Philosophisches Magazin*, vol. 2, Halle, 1789 (*Stücke* 1, 2 i 3) i 1790 (*Stück* 4); vol. 3, 1790 (*Stücke* 2 i 3) i 1791 (*Stück* 4).
- Euler (L.), *Réflexions sur l'espace et le temps*, 1748; *Lettres à une princesse d'Allemagne sur quelques sujets de physique et de philosophie*, 3 vv., 1768-1772; trad. cast. d'aquell opuscle i d'una selecció de les lletres: *Reflexiones sobre el espacio, la fuerza y la materia*, Alianza, Madrid, 1985.
- Hegel (G.W.F.), *Wissenschaft der Logik*, 1812-1816; citem el llibre primer per Suhrkamp, Frankfurt/M., reed. 1986; els llibres segon i tercer, per Meiner, Hamburg-Darmstadt, reed. 1975; trad. cast. Ediciones Solar, Buenos Aires, 1982^a.
- , *Vorlesungen über die Geschichte der Philosophie*, 3 vv., D(as) e(uropäische) B(uch), "Eurobuch", Berlín, 1984.

- Hume (D.), *A Treatise of Human Nature*, 1739-1740; trad. cast. Editora Nacional, 2 vv., Madrid, 1981. *Philosophical Essays concerning Human Understanding*, 1748 (des de 1758^a, *An Enquiry concerning Human Understanding*); trad. cat. Laia, Barcelona, 1982.
- Jenisch (D.), *Über Grund und Werth der Entdeckungen des Herrn Professor Kant in der Metaphysik, Moral und Aesthetik*, Berlin, 1796; reimpr. "Aetas Kantiana", Culture et Civilisation, Bruxelles, 1973.
- Locke (J.), *An Essay concerning Human Understanding*, Clarendon P., Oxford, 1990^a.
- Malebranche (N.), *De la recherche de la vérité, en Oeuvres I*, Gallimard, "La Pléiade", Paris, 1979. *Entretiens sur la métaphysique et sur la religion*, trad. cast. Reus, Madrid, 1921.
- Newton (I.), *Philosophiae naturalis principia mathematica*, 1687, 1713²; trad. cast. Tecnos, Madrid, 1987. *Opticks*, 1704; trad. cast. Alfaguara, Madrid, 1977.
- Pascal (B.), *De l'esprit géométrique, en: Oeuvres complètes*, Seuil, Paris, 1963.
- Plató, *Fedó; Parmènides; Fileb*; a partir de les trad. cast. (diferents traductors: *Obras completas*, Aguilar, Madrid, reed. 1979) i fran. (Robin: *Oeuvres complètes*, 2 vv., Gallimard, "La Pléiade", Paris, 1950).
- Schopenhauer (A.), *Kritik der kantischen Philosophie* (apèndix a: *Die Welt als Wille und Vorstellung*), 1818; 1859³: en *Sämtliche Werke* (ed. Deussen), vol. 1, Piper & Co., Munic, 1924².
- , *Preisschrift über die Grundlage der Moral*, 1840; en *Sämtliche Werke*, vol. 3, Suhrkamp, Frankfurt/M., 1986.
- Schwab (J.Ch.), *Acht Briefe über einige Widersprüche und Inconsequenzen in Herrn Professor Kants neuesten Schriften*, Berlin i Stettin, 1798; reed. Gerstenberg, Hildesheim, 1981.
- Spinoza (B.), *Ethica*, ed. i trad. fran.: Seuil, Paris, 1988; *Lletra XII a Meyer, 20 d'abril de 1663*, i *Principis de la filosofia de Descartes*, segons les trads. d'Appuhn, en: *Oeuvres*, vols. 1 i 4, Garnier, Paris, 1966.
- Tomàs d'Aquino, *Summa Theologiae*, B.A.C., Madrid, vol. 1, 1978⁴.

Wolff (Ch.), *Vernünfftige Gedancken von Gott, der Welt und der Seele des Menschen, auch allen Dingen überhaupt*, 1719; reed. en: *Deutsche Schriften* (I. Abteilung, Bd. 2), Olms, Hildesheim, 1983.

---, *Cosmologia generalis*, Frankfurt i Leipzig, 1737; reed. Olms, Hildesheim, 1964.

Zenó; seguim la trad. cast. de F. Cubells, en: *Los filósofos presocráticos*, València, 1956; reed. 1979.

7.2. LITERATURA SECUNDÀRIA.

7.2.1. Sobre Leibniz.

Angelleli (I.A.), "On individuals relations", *Studia leibnitiana*, supl. 21, 1981.

Arthur (R.T.W.), "Leibniz's theory of time", en: Okruhlik (K.) i Brown (J.R.), eds., *The natural philosophy of Leibniz*, Reidel, Dordrecht, 1985.

Ballard (K.E.), "Leibniz Theory of Space and Time", *Journal of History of Ideas*, 21, 1960.

Belaval (Y.), *Leibniz. Initiation à sa philosophie*, Vrin, París, 1975⁴ (represa de: *Pour connaître la pensée de Leibniz*, Bordas, 1952).

---, *Leibniz critique de Descartes*, 1960; Gallimard, "Tel", París, reed. 1978.

---, "Sur le simple et le composé", "L'espace", "La doctrine de l'essence chez Hegel et chez Leibniz", etc., en: *Etudes leibniziennes*, Gallimard, "Idées", París, 1976.

Blondel (M.), *Une énigme historique. Le "vinculum substantiale" d'après Leibniz et l'ébauche d'un réalisme supérieur*, Beauchesne, París, 1930 (represa de: *De Vinculo substantiali et de substantia composita apud leibnitium*, Alcan, París, 1883).

Boehm (A.), *Le "vinculum substantiale" chez Leibniz*, 1938; Vrin, París, 1962².

Böhme (G.), *Zeit und Zahl. Studien zur Zeittheorie: Plato, Aristoteles, Leibniz und Kant*, Klostermann, Frankfurt/M., 1974.

Boehmer (W.J.), *The Philosophical Interpretation of Time. A critical exposition of the theories of Newton, Leibniz and Berkeley*, McMaster Univ., Hamilton (Ont.), 1968.

- Bonsiepen (W.), "Hegels Rezeption der Leibnizschen Monadologie", en: *IV. Internationaler Leibniz-Kongress*, Hannover, 1983.
- Breger (H.), "Weyl, Leibniz und das Kontinuum", en: *IV. Internationaler Leibniz-Kongress*, Hannover, 1983.
- Broad (C.D.), "Leibniz's last controversy with the newtonians", *Theoria*, 12, 1946; en: Woolhouse (R.S.), ed., *Leibniz: Metaphysics and Philosophy of Science*, Oxford U.P., Londres, 1981.
- Brunet (L.), "La conception leibnizienne du lieu et de l'espace", *Laval Théologique Philosophique*, 35, 3, 1979.
- Cassirer (E.), *Leibniz' System in seinen wissenschaftlichen Grundlagen*, Marburg, 1902; reed. Olms, Hildesheim, 1962.
- Couturat (L.), *La logique de Leibniz d'après des documents inédits*, Paris, 1901; reed. Olms, Hildesheim, 1962.
- Cox (Ch.B.), *Leibniz's Philosophy of Space*, Columbia U.P., 1971.
- D'Agostino, "Leibniz on Compossibility and Relational Predicates", *The Philosophical Quarterly*, 6, 1969; reed. en: Woolhouse (R.S.), ed., *Leibniz: Metaphysic and Philosophy of science*, Oxford U.P., Londres, 1981.
- Deleuze (G.), *Le pli. Leibniz et le baroque*, Minuit, Paris, 1988.
- Fenton (N.E.), *Leibniz's Doctrine of Space*, Chicago, Illinois, 1969.
- , *A new Interpretation of Leibniz's Philosophy: with emphasis on his theory of space*, Paon Press, "The Paon phil. series", Dallas, 1973.
- Fox (M.), "Leibniz's Metaphysics of Space and Time", *Studia leibnitiana*, 2, 1970.
- Frankel (L.), "Leibniz's Principle of Identity of Indiscernibles", *Studia leibnitiana*, 13, 1981.
- Frémont (C.), *L'être et la relation*, Vrin, Paris, 1981.
- Freudenthal (H.), "Die Relativität von Raum und Zeit bei Leibniz", en: *Akten des I. internationaler Leibniz-Kongress*, *Studia leibnitiana*, supl. 1-5, vol. 2, 1969.

- Grimaldi (N.), "Matière et tradition", *Revue de Métaphysique et de Morale*, 76, 2, 1971.
- , "Rationalité et temporalité chez Leibniz", *Revue de Métaphysique et de Morale*, 85, 1980.
- Gueroult (M.), *Leibniz. Dynamique et métaphysique*, Aubier, Paris, 1967 (reprise de: *Dynamique et métaphysique leibniziennes*, Estrasburg, 1934).
- , "L'espace, le point et le vide chez Leibniz", *Revue philosophique de la France et de l'étranger*, T. 136, any 71, n. 10-12, 1946.
- , "Raum, Zeit, Kontinuität und Principium indiscernibilium", *Studia leibnitiana, Sonderheft 1*, 1969; reed. en: Heinekamp (A.) i Schupp (F.), eds., *Leibniz' Logik und Metaphysik*, Darmstadt, 1988.
- Hartshorne (Ch.), "Leibniz und das Geheimnis der Materie", en: *Studia leibnitiana*, suppl. 1-5, vol 2 (*Akten des I. Intern. Leibniz-Kongress. Hannover*), 1969.
- Hintikka (J.), "Leibniz on Plenitude, Relations, and the 'reign of Law'", *Ajatus* (Helsinki), 1969; reed. en: Frankfurt (H.), ed., *Leibniz. A Collection of critical essays*, Doubleday & c., Nova York, 1972.
- Hübner (K.), "Der logische Aufbau der Monadologie", *Studia leibnitiana*, 13, 1981.
- Ishiguro (H.), *Leibniz's Philosophy of Logic and Language*, Londres, Duckworth, 1972.
- Jalabert (J.), *La Théorie leibnizienne de la substance*, Paris, 1947; reed. Garland Publ., N.Y.-Londres, 1985.
- , "Les notions d'Essence et d'Existence dans la philosophie de Leibniz", *Studia leibnitiana*, suppl. 1, vol. 1 (*Akten I. Kongress*, 1966), 1968.
- , "L'idée de phénomène dans la philosophie de Leibniz", *Etudes philosophiques*, 4, 1977.
- Kaulbach (F.), "Le labyrinthe du continu", *Archives de Philosophie*, 29, 4, 1966.
- , "Das copernicanische Prinzip bei Leibniz", *Studia Leibnitiana*, suppl. XII, vol. 1 (*Akten II. Kongress 1972*), 1973.
- Kauppi (R.), "Bemerkungen zum Principium identitatis indiscernibilium bei Leibniz", *Zeitschrift für*

philosophische Forschung, 20, 1966.

- Khatchadourian (H.), "Individuals and the identity of indiscernibles", *Studia leibnitiana*, supl. 3, 1969.
- Levin (M.), "Leibniz' Concept of Point of View", *Studia leibnitiana*, 12, 1980.
- Martin (G.), *Leibniz. Logik und Metaphysik*, Colònia, 1960; trad. fran. Beauchesne, Paris, 1966.
- Mates (B.), "Leibniz on Possible Worlds", en: Van Rootselaar (B.) i Staal (J.F.), eds., *Logic, Methodology, and Philosophy of Science III*, Amsterdam, 1968; reed. en: Frankfurt (H.), ed., *Leibniz. A Collection of critical essays*, Anchor Books, Doubleday & c., Nova York, 1972.
- McRae (R.), *Leibniz: Perception, apperception and Thought*, Univ. Toronto P., Toronto, 1976.
- Michaelis (A.), "Leibniz on Point of View", en: V. *Internationaler Leibniz-Kongress*, Hannover, 1988.
- Moreau (J.), "L'espace et les vérités éternelles chez Leibniz", *Archives de philosophie*, 29, 1966.
- Mugnai (M.), "Leibniz, the Fly of Ockham and the King of China", en: V. *Internationaler Leibniz-Kongress*, Hannover, 1988.
- Müller (K.), *Leibniz-Bibliographie: Die Literatur über Leibniz bis 1980* (actualització, a cura d'A. Heinekamp, de *Leibniz-Bibliographie: Verzeichnis der Literatur über Leibniz*, Klostermann, Frankfurt/M., 1967), Klostermann, Frankfurt/M., 1984.
- Northrop (F.S.C.), "Leibniz's Theory of Space", *Journal of the History of Ideas*, 7, 1946.
- Panzer (U.), *Die Phänomenalität des res extensa bei Leibniz*, Colònia, 1962.
- Parkinson (G.H.R.), *Logic and Reality in Leibniz's Metaphysics*, Clarendon P., Oxford, 1965.
- Philonenko (A.), "La loi de continuité et le principe des indiscernibles", *Revue de Métaphysique et de Morale*, 72, 1967.
- Ravier (E.), *Bibliographie des oeuvres de Leibniz*, Paris, 1937; reed. Olms, Hildesheim, 1966.
- Reichenbach (H.), "Die Bewegungslehre bei Newton, Leibnitz und Huyguens", *Kant-Studien*, 29, 1924;

trad. cast. en: *Moderna filosofía de la ciencia*, Tecnos, Madrid, 1965.

Rescher (N.), *The Philosophy of Leibniz*, Englewood Cliffs, N. J., 1967.

---, "Leibniz and the plurality of Space-time frameworks", en: Kulstad (M.), ed., *Essays on the philosophy of Leibniz*, Rice University, Houston, 1978.

Robinet (A.), *Malebranche et Leibniz. Relations personnelles présentées avec les textes complets*, Vrin, Paris, 1955.

Royse (J.R.), "Leibniz and the reducibility of Relations to Properties", *Studia leibnitiana*, 12, 1980.

Russell (B.), *A critical exposition of the philosophy of Leibniz*, Londres, 1900; trad. cast. de 1937², Siglo veinte, Buenos Aires, 1977.

Sayre-McCord (G.), "Leibniz, materialism, and the relational account of space and time", *Studia leibnitiana*, 16, 1984.

Serres (M.), *Le système de Leibniz et ses modèles mathématiques*, 1968; P.U.F., "Epiméthée", Paris, 1982².

Tonelli (G.), "Leibniz on Innate Ideas and the Early Reaction to the Publication of the *Nouveaux Essais* (1765)", *Journal of the History of Philosophy*, 12, 1974.

Vinci (Th.C.), "What is the ground for the principle of the identity of indiscernibles in Leibniz's Correspondence with Clarke?", *Journal of the history of Philosophy*, 12, 1974.

Zimmerli (W.), "Leibniz-Rezeption in der Philosophiegeschichte des 18. Jahrhunderts", en: *IV. Internationaler Leibniz-Kongress*, Hannover, 1983.

7.2.2. Sobre Kant.

Adickes (E.), *Kant als Naturforscher*, 2 vv., Gruyter, Berlin, 1924-1925.

Allison (H.E.), "Incongruence and Ideality. Reflections on Jill Buroker's *Space and Incongruence*", *Topoi*, 3, 1984.

Alquié (F.), "Une lecture cartésienne de la Critique de la raison pure est-elle possible?", *Revue de*

Métaphysique et de Morale, 1975 (2).

Arana (J.), *Ciencia y metafísica en el Kant precritico (1746-1764)*, Univ. de Sevilla, Salamanca, 1982.

Beiser (F.C.), *The fate of reason. German philosophy from Kant to Fichte*, Harvard U.P., Cambridge (Mass.), 1987.

Bennet (J.), "The Difference between Right and Left", *American Philosophical Quarterly*, 7, 1970.

Bruch (J.-L.), *La philosophie religieuse de Kant*, Aubier, Paris, 1968.

Buroker (J.V.), *Space and Incongruence. The Origin of Kant's Idealism*, Reidel, Dordrecht, 1981.

---, "Incongruence and the Unity of Transcendental Idealism: Reply to Allison", *Topoi*, 3, 1984.

Cantoni (C.), "L'apriorité de l'espace dans la doctrine critique de Kant", *Revue de Métaphysique et de Morale*, 1904 (4).

Carnois (B.), *La cohérence de la doctrine kantienne de la liberté*, Seuil, Paris, 1973.

Cassirer (E.), *Kants Leben und Lehre*, 1918; trad. cast. F.C.E., Mèxic, 1985⁴.

Cohen (H.), *Kants Theorie der Erfahrung*, 1871; reed. Berlin, 1918.

Couturat (L.), "La philosophie des mathématiques de Kant", *Revue de Métaphysique et de Morale*, 1904; inclòs en: *Les principes des mathématiques*, 1905; reed. Blanchard, Paris, 1980.

De Vleeschauwer (H.J.), *La déduction transcendantale dans l'oeuvre de Kant*, Paris-Anvers-La Haia, 1934.

---, "Les antinomies kantiennees et la *Clavis Universalis* d'Arthur Collier", *Mind*, 1938.

---, *L'évolution de la pensée kantienne*, Paris, 1939.

---, "La composition du *Preischrift* d'I. Kant sur les progrès de la métaphysique", *Journal of the History of Philosophy*, 17, 1979.

Döring (O.), *Der Anhang zum Analytischen Teile der Kritik der reinen Vernunft über die Amphibolie der Reflexionsbegriffe, exegetisch-kritisch beleuchtet*, Leipzig-Reudnitz, 1904.

Endler (R.), *Kants physische Monadologie im Verhältnis*

zur Philosophie und Naturwissenschaft der Zeit,
Leipzig, 1902.

- Erdmann (B.), *Kants Kritizismus in der ersten und in der zweiten Auflage der 'Kritik der reinen Vernunft'*, Leipzig, 1878; reed. Olms, Hildesheim, 1973.
- Fichant (M.), "La controverse Kant-Kaestner en 1790", en: *V. Internationaler Leibniz-Kongress*, Hannover, 1988.
- Fischer (K.), *Immanuel Kant und seine Lehre. Erster Teil: Entstehung und Grundlegung der Kantischen Philosophie*, 1860; reed. Heidelberg, 1928^e.
- Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz, ed., *Immanuel Kant. Leben. Umwelt. Werk.*, Berlin, 1978.
- Goulyga (A.), *Kaht*, Moscou, 1981; trad. fran.: *Emmanuel Kant, une vie*, Aubier, Paris, 1985.
- Gram (M.S.), "Kant's first antinomy", en: Beck (L.W.), *Kant Studies Today*, La Salle, Illinois, 1969.
- Graubner (H.), *Form und Wesen*, Bonn, 1972.
- Gross (F.), ed., *Immanuel Kant. Sein Leben in Darstellungen von Zeitgenossen. Die Biographien von L. E. Borowski, R. B. Jachmann und A. Wasianski*, Darmstadt, 1980.
- Guyer (P.), *Kant and the claims of knowledge*, Cambridge U.P., Nova York, 1987.
- Havet (J.), *Kant et le problème du temps*, Gallimard, Paris, 1946^s.
- Heidegger (M.), *Kant und das Problem der Metaphysik*, 1929; 1973⁴; trad. cast. F.C.E., Mèxic, 1981².
- , *Kants These über das Sein*, 1963; trad. fran. en: *Questions II*, Gallimard, reed. "Tel", Paris, 1990.
- , *Phänomenologische Interpretation von Kants Kritik der reinen Vernunft*, 1977; trad. fran. Gallimard, Paris, 1982.
- Heimsoeth (H.), *Atom, Seele, Monade. Historische Ursprünge und Hintergründe von Kants Antinomie der Teilung*, Wiesbaden, 1960; reed. en: *Studien zur Philosophie Immanuel Kants*, II, Bouvier, Colònia, 1970.
- , "Zeitliche Weltunendlichkeit und das Problem des Anfangs. Eine Studie zur Vorgeschichte von Kants erster Antinomie", *Studien zur Philosophie-*

- geschichte*, Colònia, 1961.
- Henke (E.), *Zeit und Erfahrung*, Hain, Meisenheim/Glain, 1978.
- Hinsch (W.), "Die Unendlichkeit der Welt in der kritischen Philosophie Kants", *Zeitschrift für philosophische Forschung*, 39, 1985.
- Holger (K.), Gerresheim (E.), i altres, *Personenindex 2. Stufe zu Kant's Gesammelte Schriften*, Bonn, 1964-1970 (ampliació, mecanoscrita, del *Personenindex zu Kant's Gesammelte Schriften*, Walter de Gruyter, Berlin, 1969).
- Iomni (G.) i Schiavetti (M.), "Las contrapartes incongruentes: el descubrimiento del espacio en Kant", *Revista de filosofía*, 1985.
- Kemp Smith (N.), *A commentary to Kant's 'Critique of pure reason'*, Londres, 1918, 1932²; reed. Nova York, 1962.
- Lachièze-Rey (P.), *L'idéalisme kantien*, 1932; reed. Vrin, París, 1972³.
- Lange (H.), "Über den Unterschied der Gegenden im Raume", *Kant-Studien*, 50, 1958-1959.
- Malter (R.), "Reflexionsbegriffe. Gedanken zu einer schwierigen Begriffsgattung und zu einem unausgeführten Lehrstück der Kritik der reinen Vernunft", *Philosophia Naturalis*, 19, 1982.
- Martin (G.), *I. Kant. Ontologie und Wissenschaftstheorie*, Colònia, 1951; trad. fran. (*Science moderne et ontologie traditionnelle chez Kant*) P.U.F., París, 1963.
- Massolo (A.), *Introduzione alla analitica kantiana*, Sansoni, Florència, 1946.
- Milhaud (G.), "La connaissance mathématique et l'idéalisme transcendantal", *Revue de Métaphysique et de Morale*, 1904 (12).
- Myers (C.M.), "Kant and the puzzle of enantiomorphic otherness", *Kant-Studien*, 63, 1972.
- Natorp (P.), *Die logischen Grundlagen der exakten Wissenschaften*, 1910.
- Nerlich (G.), "Hands, Knees and Absolute Space", *Journal of Philosophy*, 70, 1973.
- Paton (H.J.), *Kant's Metaphysic of experience*, 2 vv., Londres, 1936; 1961³.

- Philonenko (A.), *L'oeuvre de Kant*, Vrin, Paris, vol. 1, 1969; reed. 1983^a; vol. 2, 1972; reed. 1981².
- Polonoff (I.), *Force, cosmos, monads and other themes of Kant's early thought*, Bouvier, Bonn, 1973.
- Reidemeister (K.), *Raum und Zahl*, Berlin, 1957.
- Remnant (P.), "Incongruent counterparts and absolute space", *Mind*, 73, 1963.
- Ricoeur (P.), "La liberté selon l'espérance", en: *Le conflit des interprétations*, Seuil, Paris, 1969.
- Rousset (B.), *La doctrine kantienne de l'objectivité*, Vrin, Paris, 1967.
- Simmel (G.), *Das Wesen der Materie nach Kants physischer Monadologie*, Berlin, 1881.
- Sklar (L.), "Incongruous counterparts, intrinsic features and the substantiviality of space", *Journal of Philosophy*, 71, 1974.
- Tonelli (G.), *Elementi metodologici e metafisici in Kant dal 1745 al 1768*, Torì, 1959.
- Torretti (R.), *Kant. Estudio sobre los fundamentos de la filosofía crítica*, Univ. Chile, Santiago, 1967; reed. Charcas, Buenos Aires, 1980².
- Vaihinger (H.), *Commentar zu Kants Kritik der reinen Vernunft*, 2 vv., 1881-1892; reed. Stuttgart, R. Smidt, 1922.
- Vogel (K.), *Kant und die Paradoxien der Vielheit. Die Monadenlehre in Kants philosophischer Entwicklung bis zum Antinomienkapitel der Kritik der reinen Vernunft*, A. Haig, Meisenheim/Glain, 1975.
- Vuillemin (J.), *Physique et métaphysique kantiennes*, P.U.F., Paris, 1955; reed. 1987².
- Warda (A.), *Immanuel Kants Bücher*, Berlin, 1922.

7.2.3. Sobre Leibniz i Kant.

- Behn (S.), *Die Systembildung des dogmatischen Rationalismus im Lichte von Kants Amphibolien der Reflexionsbegriffe dargestellt*, Munic, 1808.
- Belaval (Y.), "Sur un point de comparaison entre Kant et Leibniz", en: Kaulbach (F.) i Ritter (J.), eds., *Kritik und Metaphysik Studien*, Berlin, 1966.

- Bolin (W.), *Leibniz ett förebud till Kant*, Helsingfors, 1864.
- Brunschvicg (L.), "L'idée critique et le système kantien", *Revue de Métaphysique et de Morale*, 31, 1924.
- Dietrich (A.J.), *Kants Begriff des Ganzen in seiner Raum-Zeitlehre und das Verhältnis zu Leibniz*, Berlin, 1916; reed. Olms, Hildesheim, 1975.
- Feichtinger (G.), *Über die Entstehung und den kritischen Charakter der kantischen Inauguraldissertation vom Jahre 1770 im Zusammenhang mit der Frage: ist der Kritizismus Kants aus der Lektüre der 'NE' von G.W. Leibniz hervorgegangen?*, Giessen, 1928.
- Finster (R.), "Die Unterscheidung von Phänomen und Substanz bei Leibniz im Hinblick auf Kant", *IV. Internationaler Leibniz-Kongress*, Hannover, 1983.
- Herring (H.), "Leibniz' principium identitatis indiscernibilium und die Leibniz-Kritik Kants", *Kant-Studien*, 49, 1957.
- Hess (H.-J.), "Zu Kants Leibniz-Kritik in der 'Amphibolie der Reflexionsbegriffe'", en: Heidemann (I.) i Ritzel (W.), eds., *Beiträge zur Kritik der reinen Vernunft 1781 * 1981*, Walter de Gruyter, Berlin, 1981.
- Hildebrandt (K.), *Kant und Leibniz. Kritizismus und Metaphysik*, Hain, Meisenheim/Glain, 1955.
- Jandl (E.), *Leibniz und Kant. Ein Beitrag zu ihrer Erkenntnistheorie und Metaphysik*, Viena, 1943.
- Kanthack (K.), "Erkenntnis als Formung bei Leibniz und Kant", *Kant-Studien*, 45, 1954.
- Kaulbach (F.), *Die Metaphysik des Raumes bei Kant und Leibniz*, Colônia, 1960.
- Luguet (H.), *Etude sur la notion d'espace d'après Descartes, Leibniz et Kant*, Durand et Lauriel éds., Paris, 1875.
- Martin (G.), "Kants Auseinandersetzung mit der Bestimmung der Phänomene durch Leibniz und Wolff als verworrene Vorstellungen", en: Kaulbach (F.) i Ritter (J.), eds., *Kritik und Metaphysik Studien*, Berlin, 1966.
- Model (A.), *Metaphysik und reflektierende Urteilskraft bei Kant*, Athenäum, Frankfurt/M., 1987.

- , "Kants Kritik der Urteilskraft - eine Parallelschrift zur *Monadologie* von Leibniz?", en: *V. Internationaler Leibniz-Kongress*, Hannover, 1988.
- Nolen (D.), *La critique de Kant et la métaphysique de Leibniz*, Baillière, Paris, 1875.
- Parkinson (G.H.R.), "Kant as critic of Leibniz. The ambifoly of concepts of reflection", *Revue Internationale de Philosophie*, 35, 1981.
- Paton (H.J.), "Kant on the errors of Leibniz", en: Beck (L.W.), ed., *Kant Studies Today*, La Salle, Illinois, 1969.
- Patt (W.), "Kants Raum- un Zeitargumente unter besonderer Rücksicht auf den Briefwechsel zwischen Leibniz und Clarke", en: Oberer (H.) i Seel (G.), eds., *Kant. Analysen. Probleme. Kritik*, Königshausen & Neumann, Würzburg, 1988.
- Pitschel (J.), *Leibnizens und Kants Lehre von Raum miteinander verglichen*, Leipzig, 1905.
- Schumann (J.), *Kants Leibnizbild in der kritischen und spätkritischen Phase*, Hamburg, 1984.
- Van Biéma (E.), *L'espace et le temps chez Leibniz et chez Kant*, Alcan, Paris, 1908.
- Vloemanns (A.), *Anschauung und Verstand in der Entwicklung von Kants Theorie der Geometrie unter Berücksichtigung von Descartes, Leibniz und Gauss*, Göttingen, 1921.
- 7.2.4. Altres.
- Aubenque (P.), *Le problème de l'être chez Aristote*, P.U.F., Paris, 1962; trad. cast. Taurus, Madrid, 1974.
- Bergson (H.), *Essai sur les données immédiates de la conscience; L'évolution créatrice*; en *Oeuvres*, Edició del centenari, P.U.F., Paris, 1984⁴.
- Brunschvicg (L.), *Les étapes de la philosophie mathématique*, 1913; reed. Alcan, Paris, 1929³.
- Cassirer (E.), *Das Erkenntnisproblem in der Philosophie und Wissenschaft der neueren Zeit*, Berlin, 4 vv. (I, 1906; II, 1907; III, 1920; IV, 1957 -abans n'aparegué la trad. cast., Mèxic, 1948-); trad. cast. F.C.E., Mèxic, reed. 1979.
- Cohn (J.), *Geschichte des Unendlichkeitsproblem im*

- abendlandischen Denken bis Kant*, Leipzig, 1896; reed. Olms, Hildesheim, 1960.
- Corr (Ch.A.), "Christian Wolff and Leibniz", *Journal of the History of Ideas*, 36, 1975.
- Couturat (L.), *De l'infini mathématique*, Alcan, Paris, 1896.
- Denzinger (H.), *Enchiridion symbolorum definitionum et declarationum de rebus fidei et morum*, Herder, Friburg/B.-Barcelona, 1976³⁶.
- Duhem (P.), *Le système du monde*, 10 vv., Hermann, Paris, 1913ss.; trad. angl. parcial: *Medieval cosmology. Theories of Infinity, Place, Time, Void, and the Plurality of Worlds*, Univ. Chicago P., Chicago, 1985.
- Ecole (J.), "Des rapports de Wolff avec Leibniz dans le domaine de la métaphysique", en: *IV. Internationaler Leibniz-Kongress*, Hannover, 1983.
- Gardner (M.), *The Ambidextrous Universe*, Nova York, 1979²; trad. cast. (*Izquierda y derecha en el cosmos*), Salvat, Barcelona, 1985.
- Gent (W.), *Das Problem der Zeit*, Olms, Hildesheim, 1934; 1965².
- Grünbaum (A.), *Philosophical Problems of Space and Time*, Nova York, 1963.
- Gueroult (M.), *Descartes selon l'ordre des raisons*, 2 vv., 1953; reed. Aubier, Paris, 1968.
- , *Spinoza*, vol. I, Aubier, Paris, 1968.
- Heinekamp (A.), "Louis Dutens und die erste Gesamtausgabe der Werke von Leibniz", en: *IV. Internationaler Leibniz-Kongress*, Hannover, 1983.
- Kneale (W.) i Kneale (M.), *The Development of Logic*, Clarendon P., Oxford, 1962; reed. 1988.
- Koyré (A.), "Bemerkungen zu den Zenonischen Paradoxien", *Jahrbuch für Philosophie und phänomenologische Forschung*, 10, 1922; trad. fran. en: *Etudes d'histoire de la pensée philosophique*, Gallimard, "Tel", Paris, 1971.
- , *From de closed world to the infinite universe*, 1957; trad. cast. siglo veintiuno, Madrid, 1979.
- Lalande (A.), *Vocabulaire technique et critique de la philosophie*, 1902-1923; reed. P.U.F., Paris, 1980¹³.

- Lévy (T.), *Figures de l'infini*, Seuil, Paris, 1987.
- Pippin (R.B.), *Hegel's Idealism. The Satisfactions of Self-Consciousness*, Cambridge U.P., Nova York, 1989.
- Russell (B.), *The Principles of Mathematics*, Cambridge U.P., 1903; trad. cast. Espasa-Calpe, Madrid, 1967².
- Van Fraassen (B.C.), *An introduction to the philosophy of time and space*, Nova York, 1970; trad. cast. Labor, Barcelona, 1978.
- Wahl (J.), *Du rôle de l'idée de l'instant dans la philosophie de Descartes*, 1920; reed. Vrin, Paris, 1953.
- Wittgenstein (L.), *Logisch-philosophische Abhandlung*, ed. amb trad. cast. Alianza, Madrid, 1979³; trad. cat. Laia, Barcelona, 1981.

Servei de Biblioteques

Reg. 200448

Sig. _____

Ref. 12500

